

Godsdienst en staat in de Negara Indonesia Timur.

De godsdienstkwestie in het Parlement van de Deelstaat Oost-Indonesië (1949),
nader toegelicht aan de situatie op Bali*

Chr.G.F. de Jong

Proloog

In dit artikel zal worden ingegaan op de kwestie van de godsdienstvrijheid in de Deelstaat Oost-Indonesië (*Negara Indonesia Timur*, NIT), zoals die geregeld werd in de ontwerp-grondwet van 1949. Hoewel de NIT nauwelijks aan een eigen bestaan is toegekomen en de grondwet nooit in werking is getreden, werpt de parlementaire discussie een verhelderend licht op de godsdienstige verhoudingen in oostelijk Indonesië.¹

Na een korte inleiding over de totstandkoming van de grondwet en een uiteenzetting van de verhouding tussen godsdienst en staat in het vooroorlogse Nederlands-Indië, wordt allereerst ingegaan op de wijze waarop de parlementaire besluitvorming ten aanzien van de godsdienstvrijheid in de NIT tot stand kwam en op welke wijze deze vrijheid in de ontwerp-grondwet werd vastgelegd.² Vervolgens wordt gekeken naar de directe gevolgen hiervan voor de positie van de Nederlandse zending op Bali in de tweede helft van 1949 en begin 1950. Besloten wordt met enkele opmerkingen over de grondwet van de Verenigde Staten van Indonesië (*Republik Indonesia Serikat*, RIS).

Inleiding: de ontwerp-grondwet van 1949

Precies 4 jaar na het opstellen in 1945 van de grondwet (*Undang-Undang Dasar*, UUD 1945) en de ideologische grondslag (*Pantjasila*) van Sukarno's en Hatta's *Republik Indonesia* (RI) op Java, kwam de grondwet aan de orde in het parlement van de NIT. De NIT was opgericht tijdens de conferentie te Denpasar (7-24 dec. 1946) en had als regeringscentrum de stad Makassar op Zuid-Celebes (Zuid-Sulawesi). Tevens werd te Denpasar een voorlopig vertegenwoordigend lichaam, in de wandeling parlement genoemd, in het leven geroepen, dat was samengesteld uit daar toen aanwezige afgevaardigden. De eerste en enige president van de NIT was de Balinees Tjokorde Gde Rake Sukawati, de "grondwet" bleef de Wet op de Indische Staatsregeling (I.S.) van 1926, aangevuld met de "Ontwerp-regeling tot vorming van den staat Oost-Indonesië" (Denpasar-regeling) van 23 december 1946, vastgesteld op de Denpasar-conferentie.³

In november 1947 werd door de regering te Makassar een commissie ingesteld, die als taak kreeg een nieuwe grondwet voor de NIT op te stellen. Die grondwet zou in werking moeten treden op het moment dat Indonesië als

* De auteur wenst zijn erkentelijkheid uit te spreken jegens Prof. mr. Teng Tjin Leng te Makassar, o.m. voormalig parlements lid van de NIT en de RIS, plvd. voorz. progressieve fractie NIT en lid van de grondwetscommissie NIT, voor alle ontvangen adviezen en suggesties (december 1991).

1 Het standaardwerk over de NIT is: Ide Anak Agung Gde Agung, *Dari Negara Indonesia Timur ke Republik Indonesia Serikat*, (Yogyakarta: Gadjah Mada University Press, 1985); voor een voorgeschiedenis van de vrijheid van godsdienst in Indonesië en de NIT, cf. J. Verkuyl, *Enkele aspecten van het probleem der godsdienstvrijheid in betrekking tot de plaats en arbeid van de christelijke kerken in Azië*, (Diss. VU; Kampen: Kok, 1948) 301-319.

2 Voor de notulen van de debatten over de Preambule en de godsdienstparagraaf, plus hun evaluatie, zie: *Agama dalam Peraturan Tatanegara Negara Indonesia Timur*, (Dibitjarakan oleh Sidang B.P.S. N.I.T. Mei-Djuni 1949), d.d. Makassar, 1949, in: Archief van de Raad van Kerken van oostelijk Indonesië (*Madjelis Kristen*), bewaard in het Kerkhistorisch Instituut voor Oost-Indonesië (ISGIT), van de Theologische Hogeschool (STT-INTIM) te Ujung Pandang, (voortaan Arch. MK), inv. nr. IX/4.21; Anak Agung, *Negara Indonesia Timur*, 574-588.

3 Voor de politieke partijen en bewegingen in Zuid-Celebes, 1945-1950, zie: H. Luhukay, "Peranan KRIM / Kebaktian Rakyat Indonesia Maluku di Sulawesi Selatan dalam Revolusi Fisik", lezing gehouden op het *Seminar Sejarah Perjuangan Rakyat Sulsel Menentang Penjajahan Asing*, (Ujung Pandang, 8-11 dec. 1982). Het parlement te Makassar (eerst 70, later 80 leden) bestond uit 55 vertegenwoordigers der 13 *Daerah* (gebiedsdelen) van de NIT, plus een aantal door de president benoemde leden (in Denpasar 15) die bepaalde belangen- en bevolkingsgroepen, maatschappelijke en geestelijke stromingen vertegenwoordigden. Het grootste aantal afgevaardigden had Zuid-Celebes (16), Bali kwam op de tweede plaats (7), Lombok op de derde (5). De wijze waarop de *Daerah* hun vertegenwoordigers aanwezen, kon nogal verschillen afhankelijk van lokale omstandigheden. In het parlement vormden zij "fracties" van geestverwanten, waarvan er in 1949 vijf waren: de progressieve (34 leden), de nationale (22 l.), de democratische (5 l.), de "wilde" (13 l.) en het Indo-Europees Verbond (IEV) (3 l.). De regering was in eerste instantie verantwoordig schuldig aan het parlement, cf. art. 14, 15 en 18 van de *Ontwerp-regeling tot vorming van den staat Oost-Indonesië ... (ongewijzigd opgenomen in het Staatsblad 1946 No. 143)*, in: *De Conferentie te Denpasar 7-24 December 1946*, (2 dln; Batavia: Kolff; Uitg. van het Algemeen Regeerings Commissariaat voor Borneo en de Groote Oost. s.l., s.a. [1947]) II, 35-36, 47-48; Anak Agung, *Negara Indonesia Timur*, 809-810.

federatieve staat onafhankelijk zou worden van Nederland⁴. Dat zou volgens art. 12 van de overeenkomst van Linggadjati (nov. 1946) per 1 januari 1949 het geval moeten zijn – het werd 27 december⁵. De grondwetscommissie, die onder voorzitterschap stond van de Minister van Justitie, mr. dr. Chr.R.S. Soumokil⁶, presenteerde haar eerste concept in juli 1948, het definitieve voorstel was gedagtekend 1 maart 1949. Voor de godsdienstige en daarmee de politieke stabiliteit van de nieuwe deelstaat waren belangrijke onderdelen de Preambule, waarin de betekenis van de godsdienst voor staat en volk in grote lijnen werd bepaald, en de godsdienstparagraaf, die daar de nadere uitwerking van was.

De juridische en politieke kaders van de parlamentsdebatten over de godsdienstparagraaf werden gevormd door hoofdstuk VIII van de Nederlandse grondwet, hoofdstuk IX van de I.S., art. 3 van de Denpasar-regeling⁷ en verschillende regeringsverklaringen, waarvan die van 10 november 1948 van het eerste kabinet Ide Anak Agung Gde Agung in dit verband de belangrijkste was.⁸ Dit geheel werd omlijst door de politieke en godsdienstige verhoudingen binnen de NIT en de archipel als geheel,⁹ met name die op Java, waar men zich, zowel in islamitische als in christelijke kring, inmiddels geheroriënteerd en zijn standpunt terzake geformuleerd had. In het geval van de islam was dat voor een belangrijk deel gebeurd binnen de *Masjumi (Madjelis Sjuro Muslimin Indonesia)*, (her-)opgericht in november 1945 te Yogyakarta,¹⁰ in het geval van de protestantse christenheid op enkele conferenties, zoals te Jakarta (augustus 1946), Malino op Zuid-Celebes (maart 1947) en Jakarta (mei 1947).¹¹

I

Godsdienst en staat in Nederlands-Indië

De kwestie van de godsdienstparagraaf in de NIT-grondwet is niet los te zien van de verhouding tussen godsdienst en staat in Nederlands-Indië voor de oorlog. Omdat met name de speciaal voor kerk en zending en roomse missie in het leven geroepen bepalingen tijdens de debatten in Makassar een opmerkelijke rol zouden spelen, dient hieraan eerst kort aandacht te worden gegeven.

Godsdienstvrijheid, in Indië formeel van kracht sinds de Fransgezinde Gouverneur-Generaal mr. H.W. Daendels (1808-1811), werd gewaarborgd door hoofdstuk VII van het Regeringsreglement van 1854: "Van den godsdienst".

4 De voor "grondwet" gebruikte term was: *Peraturan Tatanegara Negara Indonesia Timur*. De term *Undang-Undang Dasar* (UUD) werd gereserveerd voor de grondwet van Indonesië, cf. *Agama dalam Peraturan Tatanegara Negara Indonesia Timur*, 1.

5 K.M.L. Tobing, *Perjuangan Politik Bangsa Indonesia: Renville*, (Jakarta: Gunung Agung, 1986) 20; *Commissarissen-Generaal over de Ontwerp-overeenkomst*, ([Batavia:] Regeerings Voorlichtings Dienst, dec. 1946) 3.

6 Overige leden: Muh. Kaharuddin, de Sultan van Sumbawa (parlementsvoorz.), J. Bastiaans, prof. dr. A.A. Cense, prof. dr. W.L.G. Lemaire, Maj. J.B.A.F. Polak, A. Mononutu, A.J. Nieuwenhuys, mr. Teng Tjin Leng, mr. G.C. Twijssel, prof. dr. W.P. Coolhaas en B. Roep (secr.), Anak Agung, *Negara Indonesia Timur*, 385.

7 Dat art. 3 luidde: "Op den Staat Oost-Indonesië rust de verplichting de fundamentele rechten der bevolking - met inbegrip van vrijheid en gelijkberechtigtheid der godsdiensten en vrijheid van geloofsverbreding, behoudens de grenzen bij of krachtens de wet gesteld in het belang van rust en orde - te waarborgen en te zorgen voor een rechtvaardige behandeling van minderheden", *De Conferentie te Denpasar 7-24 December 1946*, II, 33; Verkuyl, *Enkele aspecten*, 313.

8 Die regeringsverklaring ademde grotendeels de geest van Van Mook's federatiegedachte en behelsde de volgende punten: 1. zo snel mogelijke soevereiniteitsoverdracht aan de RIS; 2. deze overdracht diende op legale wijze te worden nagestreefd en uitgevoerd; 3. het grondgebied van Indonesië diende samen te vallen met dat van Ned.-Indië (m.n. genoemd met het oog op Nw-Guinea, dat niet tot de NIT behoorde, en hierbij werd opgeëist); 4. de vorm van een federatie was voor het nieuwe Indonesië het meest geschikt; 5. de staat diende democratisch te zijn, en vrijheid, rechtvaardigheid en het eigendomsrecht van iedereen te waarborgen en te beschermen, wat vastgelegd diende te worden in de grondwet; 6. de toekomstige samenwerking met Nederland diende gebaseerd te zijn op vrijwilligheid en gelijkwaardigheid in rechten en status, Tobing, *Perjuangan*, 146-147; Anak Agung, *Negara Indonesia Timur*, 430-431.

9 G.R. Pantouw, "Perjuangan rakyat di Sulawesi Selatan menentang NIT", lezing gehouden op het *Seminar Sejarah Perjuangan Rakyat Sulsel Menentang Penjajahan Asing*, (Ujung Pandang, 8-11 dec. 1982) 1; voor de overwegend kleinschalige en weinig effectieve guerilla-oorlog tegen de Nederlanders op Zuid-Celebes, zie: C. van Dijk, *Rebellion under the Banner of Islam. The Darul Islam in Indonesia*, (VKI nr. 94; Den Haag: Martinus Nijhoff, 1981) 155-162; W. IJzereef, *De Zuid-Celebes Affaire. Kapitein Westerling en de standrechtelijke executies*. (Dieren, 1984).

10 Voor de *Masjumi* op Java, cf. B.J. Boland, *The Struggle of Islam in Modern Indonesia*, (diss. RUL; Den Haag: De Nederlandsche Boek- en Steendrukkerij v/h H.L. Smits, 1971) 42-45; voor de vooroorlogse wortels, zie: Harry J. Benda, *The Crescent and the Rising Sun*, (Den Haag, Bandung: W. van Hoeve, 1958) 90 vlg., 151 vlg.; J.M. Pluvier, *Overzicht van de ontwikkeling der Nationalistische beweging in Indonesië in de jaren 1930 tot 1942*, (Den Haag, Bandung: W. van Hoeve, 1953) 130-131.

11 Voor de conferentie van augustus 1946, cf. J.C. Hoekendijk, *Zending in Indonesië. Verslag en rapporten van de Zendingsconferentie te Batavia gehouden van 10 tot 20 Augustus 1946*, (Den Haag: Boekencentrum, 1946); voor de kerkelijke Malino-conferentie, zie voetnoot nr. 66; voor de Kwitang-conferentie in Jakarta (mei 1947), cf. *Rapport door de deputaten der generale synode van 1946 voor de zending onder de heidenen en Mohammedanen uitgebracht aan de generale synode van de gereformeerde kerken, die D.V. begin 1948 samenkomt te Eindhoven*.

Daarin was sprake van "volkomen vrijheid" ten aanzien van ieders godsdienstige overtuiging, maar wel "behoudens de bescherming der maatschappij en harer leden tegen de overtreding der algemeene verordeningen op het strafrecht" (art. 119)¹².

De belangrijkste architect van de koloniale politiek ten aanzien van de godsdiensten (met name de islam) in Indië rondom de eeuwwisseling was dr. Chr. Snouck Hurgronje, vanaf 1889 adviseur van de Indische regering (1898-1906 Adviseur voor Inlandse Zaken), wiens invloed nog lange tijd na zijn vertrek voelbaar was. Onder zijn bewind ontwikkelde zich het regeringsbeleid der strikte scheiding van godsdienst en politiek; hard werkend aan de verbetering van de verstandhouding tussen de koloniale overheid en de voor hem slechts als louter spiritueel en cultisch fenomeen acceptabele islam, was hij onverbiddelijk ten aanzien van mogelijke politieke avonturen onder het mom van vervulling van godsdienstige plichten – een politiek, die op de lange duur weinig kans van slagen had¹³.

Hoewel het protestantse christendom al sinds de dagen van de VOC in Indië bekend was, was het aantal inheemse christenen omstreeks het midden der 19-de eeuw nog beperkt tot enkele honderden op Java en omstreeks 100.000 in de buitengewesten. Het werd vrij algemeen gewantrouwd als een onverdraagzame importreligie waar een ondermijnd en destabiliserend effect van uitging. In streken waar de meerderheid van de bevolking de islam beleed, als ook op Bali, werden zending en missie door de inheemse en Europese elites overwegend als hinderlijk ervaren, daar ze een goede bestuursvoering en daarmee de stabiliteit van de staat konden schaden. Elders maakte de koloniale overheid echter gaarne gebruik van de diensten van missie en zending.

Zowel in protestantse als in rooms-katholieke kring werd voortdurend geklaagd dat de ware beweegredenen van het overheidsbeleid ten aanzien van kerk, missie en zending in Indië niet lag in een drang tot onpartijdigheid en neutraliteit. De bepalingen ten aanzien van de zending in het Regeringsreglement werden als te nadrukkelijk preventief van aard ervaren; hoewel deze de indruk wekten het resultaat te zijn van een afweging van tweërlei belangen en waarden – enerzijds de eis van vrijheid van godsdienstige overtuiging en belijdenis, anderzijds het bewaren van de openbare rust en orde, – bleek de tweede doelstelling, ingegeven door politieke en economische motieven, meestal te prevaleren¹⁴.

Het meest controversiële element van het koloniale beleid ten aanzien van de godsdienstvrijheid, althans in de ogen van de christenheid, werd gevormd door art. 123 van het Regeringsreglement, het zgn. "toelatingsvoorschrift". Opgenomen in een periode, die de oprichting zag van een groot aantal nieuwe Europese zendingsgenootschappen van uiteenlopende aard en achtergrond, stond ook dit artikel in het teken van het bewaren van rust en orde. Bepaald werd dat van buiten Nederlands-Indië komende zendelingen en missionarissen, als mede inheemse missie- en zendingsarbeiders in dienst van Europese of andere zendingscorporaties, voor hun werk over een bijzondere toelating moesten beschikken, ook voor gebieden die reeds grotendeels gekerstend waren, zoals Flores of de Minahasa¹⁵.

In de Indische Staatsregeling, die in werking trad per 1 januari 1927, werd dit art. 123 ongewijzigd overgenomen als art. 177; het stond sindsdien alom bekend met de afkorting "Art. 177 I.S.". Zeer betreurd door sommigen werd vanaf 1927 het verbod op "dubbele zending", ter voorkoming waarvan art. 123 van het Regeringsreglement in de voorafgaande decennia voornamelijk was gebruikt, niet meer toegepast. In hun ogen was dit wetsartikel een laatste, zij het zeer zwakke en verre echo van de plicht van de "christelijke overheid" ter "conservatie van het publieke geloof" (door eenmaal bezette zendingsterreinen voor anderen te sluiten), zoals die, op basis van artikel 36 van de *Confessio Belgica* (1561), vanaf de hernieuwing van het Octrooi van de VOC in 1622 tot aan Daendels gegolden had¹⁶. Art. 177 I.S. zou voortaan louter nog mogen dienen ter handhaving van openbare rust en orde op de zendingsvelden. Het godsdienstige karakter van een zendingsgenootschap mocht geen argument meer zijn; het enige criterium was, zoals de Directeur Onderwijs en Eredienst het in 1928 in een ambtelijk schrijven uitdrukte, de vraag of een missie- of zendingsgenootschap al of niet "de woelige en ontevreden elementen der bevolking tot zich trekt". Gelijktijdige

12 Voor de volledige text van de betreffende hoofdstukken van het Regeringsreglement (1854) en de Indische Staatsregeling (1925) plus een kritische bespreking van het "toelatingsvoorschrift", zie: S.C. Graaf van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending. Oegstgeest 1897-1942*, (2 dln; Den Haag: Boekencentrum bv, 1981) 289-313; zie ook: H.D.J. Boissevain, *De Zending in Oost en West. Heden en Verleden*, I, (Den Haag, 1934) 88; J.M.J. Schepper, "Om artikel 177 I.S.", in: *Tijdschrift voor Zendingwetenschap "Mededeelingen"*, 83ste deel, 2de stuk (1939) 56-62.

13 H. Aqib Suminto, *Politik Islam Hindia Belanda. Het Kantoor voor Inlandse Zaken*, (2de dr.; Jakarta: LP3ES, 1986) 122; Benda, *Crescent*, 19-31; Boland, *The Struggle*, 13-15.

14 Cf. "Eerste Kamer. Voorloopig Verslag Begroeting Ned. Indië (17 Februari 1925.)", in: *Onze Missiën in Oost- en West-Indië. Koloniaal Missie-Tijdschrift van de Indische Missie-Vereeniging*, jrg 8 (1925) 120-131.

15 Van Randwijck, *Handelen*, I, 292, 307.

16 Boissevain, *De Zending*, 29.

werkzaamheid van verschillende genootschappen in hetzelfde gebied werd toegelaten; het Gouvernement diende daarbij strikt neutraal te zijn¹⁷.

Om begrijpelijke redenen werd in kringen van zending en missie voortdurend aangedrongen op intrekking van art. 177 I.S.¹⁸ - al waren er ook die dit artikel als noodzakelijk verdedigden¹⁹. Dat de kritiek in zendingskringen op dit artikel vrij algemeen was, kwam vooral omdat men van mening was dat het, ook na de beperking van zijn toepassingsbereik in 1927 (gevolgd door andere beperkingen in de jaren daarop), vaak te ruim en te algemeen werd toegepast en daarnaast met name in de Molukken en op Celebes niet zelden tot verregaande bemoeienis van het Gouvernement met methode en plaats van het zendingswerk leidde. Het artikel werd bovendien als onrechtvaardig beoordeeld omdat de islam en andere niet-christelijk godsdiensten er immers van verschoond bleven. Voor de islam bestond weliswaar sinds 1905 een *guru*-ordonnantie, waarbij godsdienstleraren verplicht werden een vergunning aan te vragen bij het Gouvernement, doch die was in 1925 gewijzigd in een meldingsplicht, die weinig betekenis meer had. Voor het overige bestond voor de niet-christelijke godsdiensten een achteraf-werkend, repressief stelsel, op basis van het genoemde art. 119 van het Regeringsreglement 1854 (art. 173 I.S.)²⁰.

Deze klachten waren maar gedeeltelijk terecht. Dat de situatie in Madiun, op West-Java of Noord-Sumatra voor kerk en zending inderdaad niet altijd eenvoudig was, nam niet weg dat overal waar mogelijk, met name in de Grote Oost, motieven en doelstellingen van missie, zending en Gouvernement voor een belangrijk deel samenvielen: ieder op zijn eigen wijze gedroeg zich als "voogd over minderjarigen"²¹ en aller doel was de volkeren van de Indië binnen te leiden in de wereldgemeenschap der (westerse) volkeren²². Deze zichzelf opgelegde opvoedende taak ten aanzien van de inheemse bevolking, Ethische Politiek genaamd, hield concreet in dat bepaalde gebieden, waar de islam nog weinig of niet bekend was, voor deze godsdienst "gesloten" konden worden verklaard, zij het uiteraard niet officieel: missie en zending konden dan rekenen op steun en bemiddeling van het Gouvernement. Soms nam de koloniale overheid via de Indische Kerk (Prot. Kerk in Ned.-Indië) zelf bekeringswerk ter hand, zoals in het gebied van Mamasa, Zuidwest-Celebes, vanaf 1913 (waarbij zelfs het KNIL werd ingezet om weigerachtigen ter kerke te begeleiden), soms ook werd de roomse missie nadrukkelijk uitgenodigd ergens een statie te openen, waarbij het Gouvernement zich van de toestemming der lokale hoofden verzekerde, zoals in Kendari, Zuidoost-Celebes, in 1885. Ook diende te worden tegengegaan dat in niet-islamitische gebieden islamitische hoofden of ambtenaren werden aangesteld. Zou de islam, zich beroepend op art. 119 en 120 van het Regeringsreglement 1854, toch voorbereidingen treffen om in niet-islamitische gebieden zending te drijven, dan gold de regel dat "het plaatselijke gewoonterecht, de bestuursvorm en

17 Dir. Ond. en Eredienst, *Geheim Rondschriften*, d.d. Buitenzorg, 19/12/1928, in het Nationaal Archief, afd. Ujung Pandang (hierna: NAUP), Arch. NIT, inv. nr. 33/231; cf. Res. v. Celebes en Onderh., *Geheim Rondschriften*, d.d. Makassar, 2/12/1939, NAUP, Arch. Bone, inv. nr. 11/4.

18 Zie bijvoorbeeld J.M.J. Schepper, "Een pleidooi tot herziening van het toelatingsvoorschrift (art. 177) der Indische Staatsregeling ten aanzien van de Christelijke Zending", in: *Tijdschrift voor Zendingwetenschap "Mededeelingen"*, 83ste deel, 2de stuk (1939), 145-158; D. Bakker, "Solo en Artikel 123 van het Regeerings-Reglement", *De Macedoniër*, (1911) 33-41; "Rapport uitgebracht door deputaten der generale synode tot de zending", *De Macedoniër*, (1915) 202 vlg.

19 Voor een literatuuroverzicht plus een bloemlezing van de reacties in vooroorlogse zendingskringen t.a.v. art. 177 I.S., zie: Van Randwijck, *Handelen*, I, hfdst. 19; in dit artikel wordt verder niet ingegaan op het rooms-katholieke standpunt terzake, zie hiervoor bijv. J.G.C. Vriens, "Art 123, Regeeringsreglement Ned. Indië", in: *Onze Missiën in Oost- en West-Indië. Koloniaal Missie-Tijdschrift van de Indische Missie-Vereeniging*, jrg. 8 (1925) 27-44, 132-135, 200-227, 284-292; de Gereformeerde zendingsdeputaten (GKN) en de Nederlandse Zendingsraad spraken zich in 1937 tegen dit artikel uit, *Rapport inzake de zending onder heidenen en Mohammedanen en eene algemeene herziening der Zendingsorde van de deputaten der generale synode van Amsterdam 1936, aan de generale synode van de Gereformeerde kerken, die D.V. samenkomt te Sneek in den jare 1939*, (s.l., s.a.) 93.

20 Van Randwijck, *Handelen*, I, 309-310, noot 9; cf. Benda, *Crescent*, 70-75.

21 De "voogdijgedachte" werd omstreeks 1900 bijna getijktijdig gelanceerd door de liberale politicus I.D. Franssen van de Putte, 1863-1866 en 1872-1874 Minister van Koloniën, en de AR voorman Abr. Kuyper, en werd al snel een der slogans van de Ethische Politiek. De invloed van de AR in dezen was niet onaanzienlijk, uitgeoefend zowel via het kabinet-Kuyper (1901-1905), als via orthodox-calvinistische voormannen als mr. L.W.C. Keuchenius (1822-1893), lid van de Raad van Indië en Minister van Koloniën (1888-1890) en A.W.F. Idenburg, ook Minister van Koloniën, alsmede Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië. De Ethische Politiek was een reactie op de verondersteld baatzuchtige neigingen van vorige regeringen en ondernemers in Indië. Zedelijke verplichtingen, al of niet verpakt in christelijk jargon, ten opzichte van de inlanders dienden het winstbejag van de staat en de willekeur van particuliere planters te vervangen, B.J. Brouwer, *De houding van Idenburg en Colijn tegenover de Indonesische beweging*, (Kampen, 1958) 7-8, 24 vlg..

22 Zie bijv. de discussie van het probleem in hoeverre zendelingen te zien zijn als "agents of cultural hegemony", in: Rita Smith Kipp, *The Early Years of a Dutch Colonial Mission, The Karo Field*, (Ann Arbor, the University of Michigan Press; 1990) 12-17.

de rechtspleging ——— zooveel mogelijk ongeschonden behooren te worden gelaten"²³; de bouw van moskeeën diende in elk geval tegengegaan te worden²⁴.

Daar kwam bij dat de Indische Kerk en de sinds de jaren dertig binnen deze kerk bestaande, doch bestuurlijk grotendeels onafhankelijke deel- of lidkerken in de Minahasa (GMIM) en op Ambon (GPM), altijd hebben kunnen rekenen op belangrijke financiële steun van het Gouvernement²⁵.

Na 1945 diende dit gehele stelsel van onderlinge relaties der godsdiensten en van deze met de staat opnieuw geformuleerd te worden.

Regering en parlement van Oost-Indonesië

De houding van veel islamleiders, zelfbestuurders, *adat*-hoofden en andere vooraanstaande figuren zowel binnen als buiten het parlement te Makassar ten aanzien van de te Malino (juli 1946) en Linggadjati overeengekomen federatieve structuur van Indonesië en de Unie Nederland-Indonesië was ambivalent²⁶. Velen van hen hadden in de Nederlandse tijd carrière gemaakt en hadden hun sociale en bestuurlijke positie te danken aan de Nederlanders. Als parlamentsleden waren ze bereid, zeker als ze minderheidsgroepen vertegenwoordigden, mee te werken aan de realisering van de federatieplannen en stonden ze niet a priori afwijzend tegenover voortzetting van de samenwerking met Nederland, zij het onder bepaalde voorwaarden. Hun houding werd ingegeven door voorzichtigheid: ze waren bevreesd voor Java's overmacht op politiek en militair gebied, en voor de weerslag die het gevolg zou kunnen zijn van een al te abrupt einde aan de banden van Oost-Indonesië met Nederland²⁷. De bestuurlijke herindeling van de NIT, die tevens gaande was, versterkte bovendien de gezagspositie der Zelfbestuurders ten opzichte van de centrale regeringen in Makassar en Jakarta²⁸. Doch nationalisten waren ze vrijwel zonder uitzondering allemaal, "kemerdekaan" (vrijheid, onafhankelijkheid) was waar iedereen naar streefde²⁹.

Daarnaast voorkwam het door de Nederlanders met behulp van militaire en politieke middelen in stand gehouden isolement, waarin Oost-Indonesië verkeerde ten opzichte van de rest van de archipel, lange tijd dat pro-"Yogya" sentimenten er al te zeer de overhand konden krijgen³⁰. Maar republikeinse sentimenten bestonden wel degelijk, niet

23 Extract uit het Register der Besluiten van den GG van Ned.-Indië, d.d. Buitenzorg, 3/6/1889, in: NAUP, Best. Arch. Celebes, Arch. Bantaeng, inv. nr. 2.

24 Gouv. W. Frijling (1916-1921), *Circulaire* no. 4, d.d. Makassar, 3/7/1916, in: NAUP, Best. Arch. Celebes, Arch. Bantaeng, inv. nr. 2.

25 Voor enige getallen, cf. Benda, *Crescent*, 77, 223 noot 57.

26 W.A. van Goudoever, *Malino maakt Historie*, (Batavia: Regeerings Voorlichtings Dienst, 1946) 13-17; H.J. van Mook, *Indonesië, Nederland en de Wereld*, (Batavia: De Brug-Opbouw, 1949) 146-148; *Conclusies en Resoluties der Conferentie te Malino*, (Uitg. van het Algemeen Regeerings Commissariaat voor Borneo en de Groote Oost. s.l., s.a.) 3-8; *Commissarissen-Generaal over de Ontwerp-overeenkomst*, (Regeerings Voorlichtings Dienst, s.l., dec. 1946), art. 2 en 6.

27 Dit bleek bijvoorbeeld uit de conservatieve houding van de meeste van de 115 Zelfbesturen in Oost-Indonesië. Het Zelfbestuur van de onderafdeling Soppeng (Zuid-Celebes) had al in 1946 alle guerilla-activiteiten op zijn grondgebied verboden, terwijl dat van Bantaeng (Bonthain) medio 1948 de *Muhammadiyah* "geadviseerd" had af te zien van plannen om daar een congres te houden. Het argument was dat in de aangrenzende onderafdeling Jeneponto guerilla-strijders actief waren en er juist een militaire operatie tegen hen de gang was, S. Denso, *Lang verslag*; d.d. Watansoppeng, 7/10/1946, ARvdZ 101/3/16; Res. v. Z.-Celebes aan Min. v. Binnenl. Zaken, d.d. Makassar, 11/6/1949, en andere stukken terzake, NAUP, Arch. NIT, inv. nr. 33/229.

28 In het kader van de *Daerah*-vorming binnen de RIS werden in de jaren 1946-1950 in toenemende mate bevoegdheden van het Land (d.w.z. de Indische regering onder dr. H.J. van Mook) aan de regering van de NIT, en bevoegdheden van de centrale NIT-regering aan de *Daerah*-raden overgedragen. Vooral Bali ontwikkelde zich op dit punt erg snel, cf. div. edities van de *Staatscourant van Oost-Indonesië/Berita Resmi Negara Indonesia Timur*, 1947-1950; Rede Min. van Binnenl. Zaken voor het parlement te Makassar, d.d. Makassar, 17/11/1947, NAUP, Arch. NIT, inv. nr. 1/4. Anak Agung, *Negara Indonesia Timur*, 459 vlg., 674 vlg.. Per 1/10/1949 werden de functies van Resident en Assistent-Resident afgeschaft en werd de NIT in drie administratieve eenheden opgedeeld: de Staat Noord, de Staat Midden (w.o. Z.-Celebes) en de Staat Zuid (w.o. Bali). Elk kwam onder een Commissaris van de Staat te staan, eventueel geassisteerd door een of meer Gedelegeerd Commissarissen. Ze werden belast met een beperkt aantal "residentsbevoegdheden, -taken en -bemoeiingen" en oefenden namens de centrale regering te Makassar toezicht op de bestuursuitoefening der Landschappen (*Daerah*), Mem. van Toel. bij: Uittr. uit het Reg. der besluiten van de Min. van Binnenl. Zaken van de Staat O.-Indon., d.d. Makassar, 2/3/1949, punten 15 en 23, NAUP, Arch. NIT, inv. nr. 1/3; Uittr. uit het Reg. der besluiten van de Min. van Binnenl. Zaken van de Staat O.-Indon., d.d. Makassar, 20/8/1949, NAUP, Arch. NIT, inv. nr. 1/3; Dewan Radja² Bali aan Th.B.W.G. Gramberg e.a., d.d. Denpasar, 21/6/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/5.

29 Eén der weinige uitgesproken pro-"Yogya" Zelfbestuurders was Andi Pangerang, de vorst van Bone, interview met prof. mr. Teng Tjin Leng, d.d. Ujung Pandang, 9 en 10 december 1991; Anak Agung, *Negara Indonesia Timur*, 230 vlg., 278-279, 582-583, 679 vlg..

30 Van Dijk, *Rebellion*, hoofdstuk iv; Lahadjji Patang, *Sulawesi dan Pahlawan²nya*, (Jakarta: Penerbit YKGMI, s.a.) hoofdstuk ii; Pantouw, "Perjuangan", 2-3; voor Pantouw, in 1947 een vooraanstaand lid van de Nadjamuddin Daeng Malewa's *Partai Negara Serikat Indonesia*, zie: Luhukay, "Peranan KRIM", 6.

slechts buiten het parlement, ook er binnen. Ze waren al naar voren getreden tijdens de Malino- en Denpasar-conferenties in 1946 en werden in Makassar expliciet verwoord door parlementariërs als Arnold Mononutu³¹, Kiyai Hadji Muchtar Luthfi, mr. S. Binol en mr. Teng Tjin Leng van de progressieve fractie, de grootste fractie in het parlement. Doch ook in deze kring was men er niet gerust op dat in een eventuele eenheidsstaat de belangen van Oost-Indonesië, dat kon terugzien op driekwart eeuw van ongekende economische groei, voldoende gewaarborgd zouden zijn³². "Republikeins" en "progressief" stonden in Makassar dan ook voor het standpunt dat op nationaal-politiek niveau in niets buiten de republiek op Java om mocht worden gehandeld. Men zag in "Yogya" de vaandeldrager der vrijheid, doch ging niet zover de besluiten van Malino, Linggadjadi en Denpasar openlijk aan te vechten. In de woorden van mr. Teng Tjin Leng: "de NIT was in 1949 voor ons meer dan een Nederlandse hersenschim, de NIT was inmiddels een eigen leven gaan leiden. Voor de eerstkomende tijd wilden we ermee werken, wat daarna kwam zouden we dan wel zien"³³.

Doch hoe weinig representatief het "Denpasar-parlement" was – tevens wellicht een bewijs hoe snel de tijden veranderden – bleek begin 1950, toen in de nieuwe, 66 leden tellende volksvertegenwoordiging, die was samengesteld op basis van de eerste algemene verkiezingen in Oost-Indonesië, gehouden in november 1949, de wens naar een Indonesische eenheidsstaat, te bereiken via aansluiting bij "Yogya", veel sterker naar voren trad dan daarvoor. De federalistische meerderheid bedroeg toen nog maar enkele stemmen³⁴.

In 1948 en 1949 echter was, in de ogen van regering en parlement, een eigen grondwet een uitstekende gelegenheid om bestaande federalistische aspiraties voor de eerstkomende tijd veilig te stellen. Hierom werkten de verschillende fracties min of meer eendrachtig samen bij de opstelling van zo'n document. Men wenste niet toe te staan dat godsdienstige, regionale of ethnische tegenstellingen de Oostindonesische eenheid zouden verzwakken en de positie van de Grote Oost in een toekomstige federatie zouden ondermijnen. Het was in dit verband veelzeggend dat nadrukkelijk voor de belangen van het islamitische volksdeel opkomende parlementariërs als Kiyai Hadji Muchtar Luthfi, Andi Sewang Daeng Muntu en Muhammad Akib in het parlement maar weinig steun kregen.

In een met citaten van Sutan Sjahrir opgesierde rede voor radio Makassar op 22 februari 1949, 12 dagen na de opening van de eerste zittingsperiode van het nieuwe parlement, zette Minister-President Ide Anak Agung Gde Agung de uitgangspunten en doelstellingen van zijn tweede, op 12 januari aangetreden kabinet nog eens uiteen: de regering streefde, op basis van de beginselen van federalisme, democratie en strikte handhaving van het rechtskarakter van het staatsbestel, naar de snelle oprichting van de vrije en soevereine Verenigde Staten van Indonesië. Alle kabinetswisselingen hadden aan die doelstelling niets veranderd. Hij riep op tot eensgezindheid en vergeleek Indonesië met "een zwaarzieke patiënt waaraan door tal van doktoren en verplegers gedokterd wordt"; daarom was de regering bereid om via "constructief overleg met alle partijen" een oplossing te zoeken, vooral in de moeilijke kwestie van de op te stellen grondwet voor de deelstaat³⁵.

Ide Anak Agung Gde Agung's woorden golden niet in het minst de godsdienstkwestie. Deze kwam aan de orde in de Preamble en in de art. 10 en 133-139 van de ontwerp-grondwet, die de regering bij de aanvang van de tweede zittingsperiode op 9 mei 1949 aan het parlement voorlegde³⁶. De vraag die in de Preamble beantwoord moest worden, was die naar de constitutionele plaats van de godsdienst binnen het staatsbestel. Met andere woorden: was de NIT wel of geen seculaire staat, of was er een derde weg? De tweede kwestie, de praktische uitwerking van wat in de

31 A. Mononutu, "Beberapa catatan dan koreksi terhadap satu pendapat yang salah mengenai pembentukan Kabinet Anak Agung Gde Agung", in: Patang, *Sulawesi*, 178-183; Mononutu (vertegenw. van Ternate, N.-Molukken) was 1e wnd. voorz. van het NIT-parlement en voorz. van de Progressieve Fractie. Deze fractie veroorzaakte eind 1947 mede de val van het kabinet S.J. Warouw, waarna ze de twee opeenvolgende kabinetten Anak Agung hielp vormen (dec. 1947- dec. 1949). Voor Mononutu, naderhand Min. van Voorl. van de RIS, lid van de *Konstituante* en eerste rector magnificus van de Universitas Hasanuddin te Makassar, cf. *Ibidem*, 338-343.

32 Die economische groei kwam voornamelijk voort uit de export van kopra, zee- en bosprodukten naar Singapore, Japan en China. Het aantal internationale havens alleen al op Celebes steeg van drie (1846), via vier (1874) en 34 (1912) tot 41 (1938), G.J. Knaap, *Transport 1819-1940*, Vol. 9 van *Changing Economy in Indonesia. A Selection of Statistical Source Material from the early 19th Century up to 1940*, ed. by P. Boomgaard, (Amsterdam: Royal Tropical Institute, 1989) 47.

33 Interview met prof. mr. Teng Tjin Leng, d.d. Ujung Pandang, 9 en 10 december 1991.

34 In het nieuwe parlement (1950) waren het de Fractie van Nationale Eenheid (*Fraksi Kesatuan Nasional*), geleid door Lanto Daeng Pasawang (20 leden), en de Fractie Indonesië (*Fraksi Indonesia*) (8 leden) en enkele individuele leden, die streefden naar onmiddellijke aansluiting bij "Yogya", Anak Agung, *Negara Indonesia Timur*, 709 vlg., 714 vlg..

35 Tekst van deze radiorede in: NAUP, Arch. NIT, inv. nr. 1/5; cf. Anak Agung, *Negara Indonesia Timur*, 335-337, 501-506, 709.

36 In de regeringsvoorstellen hadden deze art. afwisselend de nummers 1-7, 133-139 en 135-141. De hier gevolgde nummering is die van de finale versie, zoals verschenen in *Agama dalam Peraturan Tatanegara Negara Indonesia Timur*, 4-5; cf. *Nota van toelichting plus bijlagen* bij: *Preamble, Vastgesteld ter vergadering van de Grondwetscommissie van 1 Maart 1949*, d.d. Makassar, 1/3/1949, (Arch. MK, inv. nr. IX/4.1), "Van de Godsdienst".

Preambule was bepaald, luidde: wat betekende godsdienstvrijheid in de praktijk? Mocht of moest die worden beperkt, zo ja, onder welke omstandigheden, op welke gronden en door wie?

De godsdienst in de grondwet: de Preambule

Om de standpunten der diverse partijen in perspectief te kunnen plaatsen, wordt eerst ingegaan op de regeringsvoorstellen ten aanzien van de Preambule, vervolgens op de posities van de islamitische en protestants-christelijke gemeenschappen in Oost-Indonesië³⁷.

De regering

Om "enige staatsidealen op ongezochte wijze duidelijk naar voren te brengen"³⁸ sprak de regering in alinea 2 van de Preambule uit: "Hij [De Staat] aanvaardt de Heer als de Eerste Oorzaak en Laatste Doel"³⁹. In een nota van toelichting werd gezegd dat het hier niet ging om een godsdienstige belijdenis van de staat, doch dat er slechts een poging gedaan werd om uitdrukking te geven aan het feit dat het geloof in het Opperwezen, ondanks de grote variatie aan cultuur, ethiek en godsdienst in oostelijk Indonesië, een centrale plaats innam in het volksleven. Hiertoe was een wat algemene formulering gekozen (daarom ook "Tuhan" - "Heer", geen "Allah" - "God"), in de hoop dat die kon rekenen op brede steun onder de verschillende bevolkingsgroepen. De belijdenis van God (Heer) Almachtig stond immers zowel in de koran als in de bijbel en kwam ook in de eed van staatshoofd en parlementsleden voor ("Allah/Tuhan Jang Maha Kuasa")⁴⁰. Men gaf toe dat de formule vaag was en dat datgene, waarvan het Opperwezen de Eerste Oorzaak en Laatste Doel zou zijn, niet duidelijk was. Maar de regering verzekerde niet te denken aan de filosofie van Aristoteles en al evenmin bedoelde men de hoge beginselen vermeld in alinea (1) van de Preambule ("rechtsstaat", "democratie", "waardigheid van de mens") op Gods wil terug te voeren — hiermee zou een aanknopingspunt voor een theocratische staatsopvatting geschapen zijn en dat wilde men niet⁴¹.

De islam binnen en buiten het parlement

Aan islamitische zijde had men zich terdege op de parlementsdebatten voorbereid, al waren de voortekenen niet gunstig. De achterban van islamitische woordvoerders als Muchtar Luthfi, Daeng Muntu en Akib was georganiseerd in het in september 1948 te Makassar opgerichte *Kongres Al-Islam Indonesia Timur*. De oprichting hiervan hield verband met de uitvoering van een parlementsbesluit van juli 1948 om in de Deelstaat Oost-Indonesië een Ministerie van Godsdienstzaken op te richten⁴². De belangrijkste organisaties die in het *Kongres Al-Islam* vertegenwoordigd

37 Totale bevolking van Oost-Indonesië bedroeg in 1948 omstreeks 12 miljoen zielen, waaronder 960.315 prot. christenen en 519.643 rooms-katholieken. Het aantal christenen in Oost-Indonesië was in 1948 ongeveer 4,5 x het aantal christenen op Java en Madura, cf. "Indonesië"-nummer van *Wending*, 4de jrg, 3 (mei 1949) 170; Anak Agung, *Negara Indonesia Timur*, 716.

38 *Nota van toelichting plus bijlagen* bij: Preambule, *Vastgesteld ter vergadering van de Grondwetscommissie van 1 Maart 1949*, d.d. Makassar, 1/3/1949, (Arch. MK, inv. nr. IX/4.1), *Nota*, d.d. Makassar, 1/3/1949, 1.

39 "Ia menerima Tuhan sebagai Sebab jang Pertama dan Tudjuan jang Terakhir". De Nederlandse text van de Preambule, zoals vastgesteld door de grondwetscommissie per 1 maart 1949 luidde:

"De Staat Oost-Indonesië is een rechtsstaat gegrondvest op de beginselen der democratie, eerbiedigend de waardigheid van de mens. Hij aanvaardt de Heer als de Eerste Oorzaak en Laatste Doel.

Hij beschouwt zich als de ordening van een deel van het Indonesische volksgeheel en acht het beginsel van federalisme een onmisbare voorwaarde voor de staatkundige ordening van Indonesië.

De zelfwerkzaamheid der burgers en der door hen gevormde gemeenschappen erkent hij als een recht, aanmoediging daarvan als voorwerp van zijn zorg.

Bij de behartiging van het algemene welzijn zal hij de sociale rechtvaardigheid betrachten, mede ter bereiking dezer hoge doeleinden dienen de volgende bepalingen: ...", d.d. Makassar, 1/3/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/4.1. Zie ook: Zendingconsulaat aan R.M. Luntungan, *Preambule en hoofdstuk VII ontwerp-constitutie Negara Indonesia Timor*, d.d. Jakarta, 4/6/1949, (Arch. MK, inv. nr. IX/4.4), "Toelichting op de préambule", 1-3; Anak Agung, *Negara Indonesia Timur*, 576.

40 Voor de text van de eed, zie: *De Conferentie te Denpasar 7-24 December 1946*, I, 100-101.

41 De redenering luidde als volgt: "Indien de Staat God erkent, vooronderstelt zulks dat God door de Staat wordt gekend: een erkenning vooronderstelt een gekend zijn", doch de Staat had geen eigen organen ter verkrijging van kennis van God, noch ter toetsing van die kennis. Bovendien, indien een der "Hoge" doeleinden van de staat de erkenning van God is, dan zouden voor die onderdanen, die deze erkenning niet delen, openbare ambten niet toegankelijk zijn; zelfs hun staatsburgerschap zou problematisch kunnen worden. Dit alles zou tevens in strijd zijn met andere artikelen van de voorlopige grondwet, zoals art. 134 en 137, *Nota van toelichting plus bijlagen* bij: Preambule, *Vastgesteld ter vergadering van de Grondwetscommissie van 1 Maart 1949*, d.d. Makassar, 1/3/1949, (Arch. MK, inv. nr. IX/4.1) 2.

42 Muchtar Luthfi streefde al vanaf 1947 naar de oprichting van een Ministerie van Godsdienstzaken, waarbij hij de Gereformeerde dr. H. Bergema (toentertijd benoemd parlements lid namens het prot. chr. volksdeel, zie voetnoot nr. 67), die dit een bedreiging vond van de idee van scheiding van kerk en staat en van de godsdienstvrijheid, tegenover zich vond, Anak Agung, *Negara Indonesia Timur*,

waren, waren de door Akib voorgezeten *Muhammadiyah*, een zich in de regel a-politiek opstellende islamitische hervormingsbeweging, de in september 1946 op Celebes verboden en sindsdien ondergronds opererende *Partai Nasional Indonesia* (PNI) geleid door Daeng Muntu en later Ince Saleh Daeng Tompo (1950), en als derde de *Nahdlatul Ulama* (NU), een meer traditionalistische partij van *kyai* en *ulama*, vertegenwoordigd door Muchtar Luthfi⁴³.

Het *Kongres Al-Islam* werd geleid door een door Daeng Muntu voorgezeten permanente congresraad (*Dewan Kongres*) en beoogde, zoals geformuleerd in art. 1 van de Statuten⁴⁴ en in het spoor van de Javaanse *Masjumi*⁴⁵, een islamitische Adviesraad voor geheel Oost-Indonesië te zijn ("... suatu Madjelis Sjura bagi Ummat Islam seluruh Indonesia Timur"), met als belangrijkste taak "het strijden voor de belangen van de islam" ("... memperjuangkan tuntutan Islam ..."; art. 2). Deze taak werd verricht middels een drietal organen: de voltallige vergadering der afgevaardigden (congres), die tenminste eenmaal per jaar bijeenkwam en waar algemene beleidslijnen werden uitgezet⁴⁶; een "Badan Agama" ("Lichaam voor de Godsdienst"), en een afdeling voor islamitische rechtspraak ("Kehakiman Agama", art. 3, 5). De "Badan Agama" was bedoeld als (Afdeling Islamitische Zaken van) een Ministerie van Godsdienstzaken, ook Islamitische Hoge Raad genoemd ("Dewan Agung Islam", art. 17 lid (1)). Art. 17 lid (2) der Statuten bepaalde dat deze Hoge Raad gevormd diende te worden binnen de kaders van de grondwet ("Dewan Agung Islam harus dibentuk menurut Undang² Dasar Negara"); volgens art. 18 lid (1) was hij competent voor de behartiging van alle belangen van de islam in de NIT, met uitzondering van kwesties waarvoor het islamitische recht competent was ("... silang-sangketa berdasarkan hukum Islam"). Voor deze laatste dienden in de *Daerah*⁴⁷ colleges voor godsdienstige rechtspraak ("Pengadilan Tertinggi Islam") gevormd te worden, onder een in Makassar gevestigd hoogste islamitische rechtscollege voor geheel Oost-Indonesië (art. 23b, 23c, 24). Een der belangrijkste taken van dit rechtscollege was via een reorganisatie "conform het staatsrecht" de oude regionale islamitische rechtbanken ("sjarat", priesterraden) hiertoe geschikt te maken ("... reorganisasi Sjarat² sebagai Pengadilan Sjarat jang sah dan sempurna sepanjang hukum tatanegara", art. 23a)⁴⁸. Aan de oprichting, hervorming en taakomschrijving van dit stelsel van rechtscolleges was ook een der congresbesluiten van september 1948 gewijd⁴⁹.

De Statuten bepaalden verder in algemene bewoordingen dat de islamitische rechtspraak, te plegen op grond van nader door het *Kongres Al-Islam Indonesia Timur* te omschrijven of met instemming van het congres door de congresraad omschreven rechtsprincipes, vorm diende te krijgen binnen het staatsbestel ("Kehakiman Agama diwujudkan didalam pemerintahan-negara", art. 21). De legitimiteit en autoriteit ("kekuasaan") van de islamitische rechtspraak moesten bepaald worden in de grondwet, terwijl de samenstelling en bevoegdheden der rechtscolleges afzonderlijk, bij nader te bepalen wetten dienden te worden geregeld (art. 25).

Voor een deel spreekt uit de Statuten en congresbesluiten van het Oostindonesische *Kongres Al-Islam* de wens dat de kwestie van de plaats van de islam binnen de samenleving langs parlementaire weg en op democratische wijze opgelost moest worden. Maar de islam in Oost-Indonesië bevond zich na de oorlog in een merkwaardige situatie: enerzijds meende men zich deze democratische houding te kunnen permitteren, daar, met de invoering van een nieuw, democratisch verkiezingsreglement - door het parlement aanvaard op 12 maart 1949⁵⁰ -, in de toekomst een absolute meerderheid binnen regering en volksvertegenwoordiging (waar de grondwet in tweede lezing opnieuw behandeld

235. Dit was een herhaling van wat zich in aug. 1945 in Yogyakarta had afgespeeld, toen daar de vorming van een Ministerie van Godsdienstzaken van de RI ter tafel kwam; toen was het J. Latuharhary (lid van de Molukse Kerk (GPM) en republikeins gouverneur van de Molukken), die als lid van het *Panitia Persiapan Kemerdekaan Indonesia* (Comité ter Voorbereiding van Vrijheid van Indonesië), vooreerst met succes om dezelfde redenen bezwaar tegen aantekende (in maart 1946 werd door de regering-Sjahrir in de RI toch tot de oprichting van een Ministerie van Godsdienstzaken overgegaan), Hadji Muh. Yamin, ed., *Naskah-Persiapan Undang-Undang Dasar 1945*, I, (Jakarta: Jajasan Prapantja, 1959) 457; Van Dijk, *Rebellion*, 62-63, 356; Verkuyl, *Enkele aspecten*, 314-316.

43 IJzereef, *De Zuid-Celebes Affaire*, 72-76.

44 *Peraturan Dasar Badan Kongres Al-Islam Indonesia Timur*, vastgesteld d.d. Makassar, 9/2/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/3.

45 Boland, *The Struggle*, 42-45.

46 *Hasil² Kongres Al-Islam NIT ke-I jang berlangsung dari tgl. 26 hingga 30 Sept. 1948 di Makassar*, (NAUP, Arch. NIT, inv. nr. 33/229) punt 1.

47 Zie voetnoot nr. 3.

48 Het toezicht op de islamitische priesterraden lag tot dan toe in handen der residenten. Ze stelden tevens de voorzitters (*qadli*) aan, cf. art. 134 I.S., Benda, *Crescent*, 87 vlg.; Gouv. W. Frijling, *Rondschrjiven*, nr. 23, d.d. Makassar, 18/3/1919; idem, *Rondschrjiven*, nr. 32, d.d. Makassar, 10/7/1920, in: NAUP, Best. Arch. Celebes, Arch. Bantaeng, inv. nr. 2.

49 *Hasil² Kongres Al-Islam NIT ke-I jang berlangsung dari tgl. 26 hingga 30 Sept. 1948 di Makassar*, (NAUP, Arch. NIT, inv. nr. 33/229) punt 4.

50 Anak Agung, *Negara Indonesia Timur*, 499, 527-530, 575; de eerste parlementsverkiezingen op basis van het nieuwe verkiezingsreglement werden gehouden in november 1949, waarna het parlement in nieuwe samenstelling op 21 febr. 1950 bijeenkwam, *Ibidem*, 655, 704 vlg..

moest worden) verzekerd leek, anderzijds moet men zich ervan bewust zijn geweest dat realisering langs parlementaire weg van de bovenbeschreven doelstellingen onder de vigerende machtsverhoudingen nauwelijks mogelijk was⁵¹. Symptomatisch voor deze situatie was dat Muchtar Luthfi en Daeng Muntu begin 1949 uit de progressieve fractie stapten uit protest tegen het feit dat ze daar voor hun plannen geen enkele steun ontvingen⁵². Tekenend waren ook de woorden van Muchtar Luthfi tijdens een debat op 17 maart 1949. Bedoeld als schot voor de boeg van regering en parlement, verklaarde hij dat het *Kongres Al-Islam* "nog niet" ("belum") streefde naar een *Negara Islam* (islamstaat), althans zolang de belangen van het islamitische volksdeel gewaarborgd werden⁵³.

De op 9 februari 1949 vastgestelde Statuten van het *Kongres Al-Islam*, alsmede de congresbesluiten van september 1948 en de politieke realiteit van het moment bepaalden het (betrekkelijk gematigde) standpunt van de islamitische parlementariërs tijdens de debatten: men gaf, zoals gezegd, te kennen niet te streven naar een *Negara Islam*, een islamstaat, waarin het hoogste orgaan een *Dewan Imamah* was en de koran en de traditie (*hadîth*) de grondslag vormden van bestuur en wetgeving, zoals dat met de *Negara Islam Indonesia*, uitgeroepen door S.M. Kartosuwirjo op West-Java op 7 augustus 1949⁵⁴, wel het geval was. Verre van dat: zelfs een kwestie als het eventueel formuleren in de Preambule van de constitutionele positie van de islam, zoals die gespeeld had bij de opstelling van het Jakarta Handvest (1945), werd niet aangeroerd⁵⁵. In de woorden van het congres:

— — — een der belangrijke voorwaarden voor de glorie van de Islamitische Gemeenschap en de Islam, is de Vrijheid van het Volk van Indonesië in zijn geheel. — — — De Islamitische Gemeenschap streeft naar de Hechte opbouw van de volksgemeenschap, een volksgemeenschap die gegrondvest is op de idealen van broederschap, rechtvaardigheid, menselijke waardigheid en algehele vrede⁵⁶.

Zoals men zich met de vorming van het *Kongres Al-Islam Indonesia Timur*, speciaal bestemd voor Oost-Indonesië, impliciet al achter de regering Ide Anak Agung Gde Agung geplaatst had voor wat betreft de toekomstige federatieve staatsvorm van Indonesië, zo deed men dat ook expliciet door in een resolutie, aangenomen op de vergadering van september 1948, een snelle soevereiniteitsoverdracht aan de *Republik Indonesia Serikat* (RIS) te eisen, waarbij de datum van 1 januari 1949 werd genoemd⁵⁷.

Maar de NIT mocht dan geen islamstaat worden, de scheiding van (geloof in) God en politiek was ongeoorloofd en direct in strijd met de geest van de Statuten en congresbesluiten van het *Kongres Al-Islam*. Men zag die scheiding, die bij voorbaat al de tenuitvoerlegging van het belangrijkste deel der Statuten uitsloot, zich voltrekken indien de

-
- 51 Van Dijk, *Rebellion*, 45-46; cf. Boland, *The Struggle*, 43, voor diens visie op het democratisch gehalte van de *Masjumi* op Java.
- 52 Muchtar Luthfi (Regeringsadviseur van de NIT voor Islamitische Zaken) had, samen met o.m. Muh. Akib (*Muhammadiyah*), deel uitgemaakt van de commissie, die de Statuten van het *Kongres Al-Islam Indonesia Timur* had opgesteld, *Surat ketetapan "Dewan Kongres" dari Badan Kongres Al-Islam Indonesia Timur*, d.d. Makassar, 9/2/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/3; *Personalita van Staatkundige Eenheden (Regering en Volksvertegenwoordiging) in Indonesië*, (Batavia, 1949), 32; Luthfi, vond de dood tijdens een Ambonezen/KNIL-opstand te Makassar, 5-7 aug. 1950, zie hiervoor: Suwarno, "Peranan", 36-37; Patang, *Sulawesi*, 147-151; Anak Agung, *Negara Indonesia Timur*, 526.
- 53 Luthfi zei: "Dapatlah kiranya Pemerintah mejakinkan, bahwa pada dasarnya, waktu ini, *belum* kami menghendaki Negara Islam, belum, selama hak² kaum muslimin dan selama Pemerintah Negara Nasional, Negara hukum, dapat terjamin dalam negara, sampai kemana *hak² kaum muslimin dapat diperlindungi* dan kami selamanya pada waktu ini masih berjuang untuk mentjiptakan negara hukum *sampai pada Negara Serikat Indonesia jang merdeka*", *Nota van toelichting plus bijlagen bij: Preambule, Vastgesteld ter vergadering van de Grondwetscommissie van 1 Maart 1949*, d.d. Makassar, 1/3/1949, (Arch. MK, inv. nr. IX/4.1), bijlage d.d. Makassar, 21/3/1949, 2 (cursivering van mij).
- 54 Van Dijk, *Rebellion*, 58-68, 92-97.
- 55 Voor het Jakarta Handvest, zie: H. Endang Saifuddin Anshari, *Piagam Jakarta 22 Juni 1945*, (Jakarta: Rajawali, 1986).
- 56 "— — — salah satu syarat jang penting untuk keluhuran Ummat dan Agama Islam, ialah Kemerdekaan Ra'jat Indonesia seluruhnja. ... Ummat Islam menghendaki susunan masjarakat jang Kukuh-kuat, masjarakat berdasar kepada tjita² persaudaraan, keadilan, perikemanusiaan dan perdamaian dunia", *Hasil² Kongres Al-Islam NIT ke-I jang berlangsung dari tgl. 26 hingga 30 Sept. 1948 di Makassar*, (NAUP, Arch. NIT, inv. nr. 33/229) punt 7.
- 57 Het congres besloot: "I. Menjetudjui dan menjokong J.M. Perdana Menteri tersebut; II Menuntut berlakunja Kemerdekaan dan Kedaulatan Negara Indonesia Serikat pada tanggal 1 Djanuari 1949 ...; III Mengirim resolusi ini kehadapan Pemerintahan di Makassar, dan di Djakarta (Hindia-Belanda) dan kepada Parlemen, Dewan² Daerah Hindia-Belanda dan kepada Pers seluruh Indonesia dan di luar Indonesia" ["I. In te stemmen met en te ondersteunen Zijne Excellentie de Eerste Minister voornoemd [Anak Agung]; II Te eisen de realisering van de Vrijheid en Soevereiniteit van de Verenigde Staten van Indonesië per 1 januari 1949 ...; III Deze resolutie te sturen aan de Regering in Makassar, en in Jakarta ([de Regering van] Nederlands-Indië) en aan het Parlement, [aan] de Raden der *Daerah* (zie voetnoot nr. 3) van Nederlands-Indië en aan de Pers van geheel Indonesië en buiten Indonesië"]; Resolutie d.d. Makassar, 30/9/1948, in: *Hasil² Kongres Al-Islam NIT ke-I jang berlangsung dari tgl. 26 hingga 30 Sept. 1948 di Makassar*, (NAUP, Arch. NIT, inv. nr. 33/229) punt 7.

Preambule zich in een aparte alinea zou beperken tot een in feite tot niets verplichtende constatering dat godsdienst in het algemeen een belangrijk maatschappelijk verschijnsel was, terwijl termen als "rechtsstaat", "democratie" en "menselijke waardigheid" in een andere alinea tot staatkundige fundamenten van de NIT uitgeroepen werden. Niet slechts de "menselijke waardigheid" in het algemeen, maar ook de waardigheid van de muslimgemeenschap stond op het spel. Daeng Muntu wenste daarom het geloof in God vastgelegd te zien als deel van de staatsrechtelijke grondslag van de NIT — wat niet wegnam dat ook hij moeite had met de formule van God als de Eerste Oorzaak en Laatste Doel. Deze formule werd door hem als "alleen maar filosofie en onbevredigend" van de hand gewezen⁵⁸.

Net als in Yogyakarta in 1945 zocht men in Makassar in 1948 en 1949 aan islamzijde aldus een derde weg tussen een islamstaat enerzijds en anderzijds een seculaire staat naar westers model⁵⁹. Daeng Muntu's amendement tot wijziging van de eerste alinea's van de Preambule luidde dienovereenkomstig: "De NIT is een rechtsstaat, gegrondvest op het geloof in een Alrechtvaardige God en op de principes van democratie, respecterend de menselijke waardigheid"⁶⁰, waarmee, indien aangenomen, de staat een godsdienstige, zij het nog geen specifiek islamitische grondslag zou hebben gekregen. Zulks was eveneens het geval met de RI, want in de eerste zuil van de *Pantjasila*, als ook in de Preambule en art. 29 lid (1) van de grondwet van 1945 werd verklaard dat de staat gefundeerd was op (onder meer) "Ke-Tuhanan Jang Maha Esa", [het geloof in] de Ene Almachtige Heer⁶¹. Deze formulering was overigens, zowel in het geval van de *Pantjasila* — waar het op zichzelf al om een compromis ging — als in het geval van het *Kongres Al-Islam Indonesia Timur*, eerder negatief dan positief bedoeld: niet een positieve staatsgrondslag werd geformuleerd, doch wel wat Indonesië, respectievelijk de NIT, in elk geval niet waren: geen westerse, seculaire staat en geen zuivere islamstaat. Waar het dan wel om ging, zou, wat het *Kongres Al-Islam Indonesia Timur* betrof, op basis van de statuten en besluiten van volgende congressen nader moeten worden uitgewerkt⁶².

Op Java leidde deze politiek van gematigdheid uiteindelijk tot de oprichting van een alternatief voor Sukarno's en Hatta's *Republik Indonesia*: Kartosuwirjo's Islamitische Staat Indonesië (*Negara Islam Indonesia*); de protestantse christenheid en vooral de zending herkenden in deze "derde weg" vol afgrijzen "een oude bekende": het syncretisme uit de Romeinse keizertijd⁶³.

Kerk en zending binnen en buiten het parlement

De bovengeschetste politieke houding van regering en parlement in Makassar, alsmede het daarmee samenhangende feit dat verhoudingsgewijs het aantal niet-islamitische kabinetsleden, hoge ambtenaren, regeringsadviseurs en legerofficieren altijd erg groot is geweest (dat was waar Muchtar Luthfi op doelde), hebben niet nagelaten voor kerk en zending vruchten af te werpen: slechts twee van de negen kabinetsleden in 1949 waren islamiet (mr. S. Binol en Abdul Rajab Daeng Massikki), van de grondwetscommissie was slechts één lid islamiet lid (Muh. Kaharuddin). Drie ministers waren tevens adviseur van de Raad van Kerken (*Madjelis Kristen*) van oostelijk Indonesië te Makassar: Soumokil (Justitie), I.H. Doko (Voorlichting) en drs. Tan Tek Heng (Economische Zaken/Financiën). J.Th. Droop, een hoge ambtenaar voor godsdienstzaken van het kabinet van de Minister-President, en E. Katoppo (voormalig Minister van Onderwijs) traden ook op als adviseur, terwijl Katoppo en Tan Tek Heng sinds 1947 lid van het Curatorium van de nieuwe Theologische School (toen nog gevestigd op Timor) waren. De meeste hoge Indonesische ambtenaren op de departementen in Makassar waren christenen, zodat de belangen van het christelijke volksdeel wel

58 "filsafat se-mata² dan tidak memuaskan perasaan keinginan semua golongan. Lebih baik dihapus sadja", *Agama dalam Peraturan Tatanegara Negara Indonesia Timur*, 1, 2.

59 Zie bijv. de toespraak van Supomo van 31 mei 1945, in: Yamin, *Naskah-Persiapan*, I, 109-121.

60 "N.I.T. ialah negara hukum berdasarkan Ke-Tuhanan Jang Maha Adil beserta berdasarkan asas² demokrasi menghormati peri kemanusiaan", *Agama dalam Peraturan Tatanegara Negara Indonesia Timur*, 1-2; cf. Zendingconsulaat aan R.M. Luntungan, *Preambule en hoofdstuk VII ontwerp-constitutie Negara Indonesia Timoer*, d.d. Jakarta, 4/6/1949, (Arch. MK, inv. nr. IX/4.4), "Toelichting op de préambule", 1-2.

61 Art. 29 van de Indonesische grondwet luidt: "(1) Negara berdasar atas Ke-Tuhanan Jang Maha Esa. (2) Negara mendjamin kemerdekaan tiap-tiap penduduk untuk memeluk agamanya masing-masing dan untuk beribadat menurut agamanya dan kepertijaannya itu" [(1) De staat is gegrondvest op [het geloof in] de Ene Almachtige Heer; (2) De staat waarborgt de vrijheid van iedere burger zijn eigen godsdienst aan te hangen en zijn religieuze verplichtingen te vervullen volgens eigen godsdienst en overtuiging]. Voor de volledige text van de Indonesische grondwet, zoals officieel verschenen in het Indonesische Staatsblad (*Berita Republik Indonesia*) II, nr. 7, van 15 februari 1946, zie: Yamin, *Naskah-Persiapan*, 27-34; Engelse versie in *Ibidem*, 49-55; en: *Preamble and Constitution of the Republic of Indonesia*, in: T.K. Tan, ed., *Sukarno's Guided Indonesia*, (Brisbane: Jacaranda Press, 1967) 169-174; Van Dijk, *Rebellion*, 45-58.

62 B.J. Boland betoogt terecht dat de formule: *Ketuhanan Jang Maha Esa* "geen gedeconfessionaliseerd Islamitisch concept maar een principieel polyinterpretabele formule" is, *The Struggle*, 38, 239, stelling V.

63 Van Randwijck, *Handelen*, II, 395-397.

zeer goed behartigd werden. Men mag veilig aannemen dat deze constellatie in belangrijke mate verantwoordelijk geweest is voor het overwegend "westerse" karakter van de regeringsvoorstellen terzake van de godsdienstkwestie in het algemeen en voor het in de ontwerp-grondwet opnemen en ongewijzigd handhaven van het omstreden art. 134 in het bijzonder. Hierover volgt beneden meer⁶⁴.

In het parlement zat voor de Raad van Kerken van oostelijk Indonesië⁶⁵ zijn secretaris, R.M. Luntungan, een Manadonese predikant. Deze raad kan tot op zekere hoogte beschouwd worden als de (veel kleinere) tegenhanger van het *Kongres Al-Islam Indonesia Timur*. Daar toekomstige kabinetten en parlementen zonder enige twijfel een islam-meerderheid te zien zouden geven, trachtte Luntungan het ijzer te smeden zolang het heet was: hij betoogde tijdens de debatten dat in de grondwet de vrijheid van godsdienst en van verandering van godsdienst diende te worden erkend en gewaarborgd en dat er geen ruimte was voor enige positieve godsdienstige belijdenis van zijde van de staat. Doch Luntungan en zijn achterban dachten niet in termen van garanties voor de rechten en vrijheden van minderheden – dat kwam meestal neer op het handhaven van de status quo en dat ging hen niet ver genoeg. Het ging hen om het constitutioneel waarborgen en erkennen van de vrijheid der christelijke kerk tot godsdienstige belijdenis, organisatie en activiteit, nadrukkelijk zendingsactiviteiten onder andersdenkenden daaronder begrepen⁶⁶.

Dit standpunt krijgt reliëf indien het geplaatst wordt tegen de achtergrond van de ontwikkelingen binnen de Indonesische protestantse christenheid als geheel. In augustus 1946 had de Nederlands-Indische regering een nota aangeboden gekregen, getiteld "Vrijheid van godsdienst in het toekomstige Indonesië". Deze nota was opgesteld door de Protestantse Kerk in Indonesië, de Gereformeerde Kerken in Indonesië en het Zendingsconsulaat, en formuleerde de verhouding van kerk en staat langs traditioneel-calvinistische lijnen als volgt:

Overeenkomstig haar oorsprong en wezen moet de *Kerk* als een instelling worden erkend en geëerbiedigd, die haar fundament, verband en roeping van haren goddelijken Stichter ontvangt, die derhalve in haar ordening, doelstelling en werkzaamheden aan God en Zijn Woord gehouden is. Harerzijds erkent en eert de Kerk de Overheid als door God gesteld en in Zijn dienst geroepen tot het in gerechtigheid uitoefenen van gezag.

De consequenties die de opstellers hieraan verbonden, waren ondergebracht in elf punten. Eén daarvan was de eis van vrijheid van staatsinmenging; een andere de eis tot vrijheid om

Door prediking, onderricht en op andere wijzen haar geloof en leer overal, ook in het openbaar, te *verkondigen* en te verbreiden met aanwending van alle beschikbare communicatiemiddelen (pers, radio, film, enz.) zonder dat aan de vorm [...] of aan den inhoud [...] bijzondere beperkende voorwaarden gesteld worden, t.w. geen andere, dan die welke krachtens de algemeene wetten ter verzekering van de openbare orde voor samenkomst of gedachtenuiting gelden⁶⁷.

Het uitgangspunt van deze nota was een "Statement on religious liberty", afkomstig uit Amerikaanse kerkelijke kringen⁶⁸. Dit "Statement" werd bij de oprichting van de Raad van Kerken van oostelijk Indonesië in maart 1947

64 J. Swaak aan dr. K.J. Brouwer (VNZ, Oegstgeest); d.d. Makassar, 7/7/1948, Zendingarchief Zuid-Celebes (bewaard in ISGIT), II DB 19; P.N. Holtrop, *Selaku Perintis Jalan*, (Ujung Pandang: ISGIT, 1982) 48; G.J. Hoekstra aan Cie v. Samenwerking, d.d. Makassar, 3/1/1949, Ingekomen stukken 1948-mei 1950, Doos 10, Arch. GK Leeuwarden (Friesland-Noord), RA Utrecht.

65 Deze raad was opgericht tijdens de Conferentie Kerken en Zending in Malino, 15-25 maart 1947. Zijn oprichting weerspiegelde de politieke ontwikkelingen, t.w. de vorming van de NIT (eind 1946). Dertien kerken en kerken-in-oprichting in oostelijk Indonesië hadden zich aangesloten. Voor een geschiedenis van deze raad, zie: Holtrop, *Perintis*; Verkuyl, *Enkele aspecten*, 314; notulen en verslagen van de kerkelijke Malino-conferentie in: Arch. MK, inv. nr. I/2.1.

66 Sinds begin 1949 was Luntungan (benoemd) lid van het parlement in de vacature dr. H. Bergema (die zelf in 1947 in de vacature dr. L. Onvlee benoemd was). In kringen van de Raad van Kerken van oostelijk Indonesië had men er bezwaar tegen dat aangesloten kerken zich in de actieve politiek zouden begeven, Holtrop, *Perintis*, 71 noot 174. Men had daarom aanvankelijk ook bezwaar tegen Bergema's lidmaatschap. Echter wegens het grote belang van de debatten over de grondwet ging men akkoord met de vervanging van Bergema door Luntungan. Luntungan zat echter formeel op persoonlijke titel. Hij "vertegenwoordigde" de kerken en zending niet, doch "behartigde hun belangen" en was hun "spreekbuis" ("penjelenggara kepentingan geredja dan zending"), cf. div. stukken betr. de Malino-conferentie, maart 1947, Arch. MK, inv. nr. I/2.1; V.d. Brink aan Bergema, d.d. Makassar, 9/2/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/1; telegram S. Marantika aan R.M. Luntungan, d.d. Amboina, 6/2/1949 Arch. MK, inv. nr. IX/1.

67 Beide citaten: Hoekendijk, *Zending in Indonesië*, 58; voor de volledige text van deze nota, cf. *Ibidem*, 56-59; cursivering is origineel; voor dit theocratische model, zie: J. Calvin, *Institutio Christianae Religionis*, P. Barth, G. Niesel, eds. (München: Chr. Kaiser, 1962-1968), Lib. IV, Cap. xx.

68 Voor dit "Statement", dat overigens specifiek Amerikaanse omstandigheden weerspiegelde, zie de Nota "De Vrijheid van Godsdienst in het toekomstige Indonesië", d.d. juni 1946, in: Hoekendijk, *Zending in Indonesië*, 57.

formeel als standpunt van die raad inzake de godsdienstvrijheid in Oost-Indonesië overgenomen en speelde in Makassar in 1949 een belangrijke rol: ook al omdat het dezelfde geest ademde als de Verklaring van de Rechten van de Mens van de Verenigde Naties (december 1948) werd het opgenomen als art. 134 van de ontwerp-grondwet⁶⁹.

Daarnaast was in 1949 ter voorbereiding van de debatten in het parlement door Luntungan een enquête onder de aangesloten kerken en een aantal adviseurs gehouden⁷⁰. Daaruit bleek dat op overwegend praktische en tactische gronden algemeen bezwaar bestond tegen het opnemen van enige "religieuze formule" (Verkuyl) in de grondwet. Een bloemlezing van de adviezen aan het adres van Luntungan, die de enquête opleverde: J. Koper, van 1947 tot 1950 zendingspredikant op de Sangihe-Talaud-eilanden (Noord-Celebes), zag in de formule "De Staat is gefundeerd op het geloof in de Ene God" (UUD 1945, art. 29 lid (1)) – ten onrechte – een "Islamitische geloofsbelijdenis". Ook de formule van God als de Eerste Oorzaak en Laatste Doel hoorde zijns inziens niet in een grondwet thuis. Hij was bang dat het opnemen van een dergelijke formule een eerste stap zou zijn in de richting van beperking van godsdienstvrijheid voor niet-moslims en dat dit er uiteindelijk toe zou leiden dat Oost-Indonesië een islamstaat zou worden⁷¹. Deze vrees werd gedeeld door J. Salawati, de eerste (Indonesische) voorzitter van de Christelijk-Evangelische Kerk van Sangihe-Talaud (GMIST, geïnstitueerd in 1947)⁷², door Koper's collega J.M. Langeveld in Bolaang Mongondow (Noord-Celebes) en door Luntungan zelf⁷³. De laatste vreesde een "ongezonde competitie" tussen de diverse godsdiensten onderling in hun interpretatie van deze formule, die er wellicht toe zou kunnen leiden dat de staat zich als rechter in theologische kwesties zou gaan opwerpen. In deze kring bestond de vrees dat deze formule naderhand uitgelegd zou worden alsof alle godsdiensten op één en dezelfde God terug zouden gaan en alle godsdiensten dus op hetzelfde neerkwamen. Hun aller voorkeur ging uit naar een federatief staatsbestel zoals te Linggadjati was overeengekomen en dat, voor zover de NIT betrof, op basis van de Denpasar-regeling nadere vorm begon te krijgen. Dit standpunt kwam niet voort uit liefde voor een moderne, seculaire democratie naar westerse model; integendeel, het was gebaseerd op oeroud calvinistisch gedachtegoed. Langeveld betoogde dat het de taak van de kerk was de staat "voor te lichten" en "te leiden zoals een herder zijn schapen" en desnoods vermanend tegemoet te treden "opdat die op de weg des Heren blijft". Het liefst had hij gezien dat deze taak van de kerk in de grondwet was opgenomen⁷⁴. Ook dr. J. Verkuyl, Gereformeerd zendingspredikant te Jakarta en gepromoveerd op de kwestie van de godsdienstvrijheid in Azië⁷⁵, wees in navolging van dr. mr. T.S.G. Mulia, voormalig Volksraadslid, één der oprichters en eerste voorzitter van de Indonesische Raad van Kerken (1950), elke formule af "die men verzint om de religieuze basis van de Staat te formuleren in een poging om de verschillende religieuze voorstellingen, die in een volk leven, op één noemer te brengen. Deze poging is voor het waarachtig Godsgeloof levensgevaarlijk." Niet dat Verkuyl tegen de idee van een (calvinistische) theocratie als zodanig was, doch gelet op de politieke realiteit was het zijns inziens "beter in een grondwet niet over God te spreken dan onzuiver over Hem te spreken. Voor de Christelijke kerk is er maar één mogelijkheid om belijdend in een grondwet mee te spreken, nl. in een Christelijke Staat". Hij adviseerde Luntungan om niet akkoord te gaan met het opnemen van een dergelijke formule in de Preambule: niet omdat zo'n formule principieel niet in een grondwet thuis zou horen, wel omdat opnemings onder de vigerende omstandigheden ongetwijfeld de islam in de kaart zou spelen⁷⁶.

In gelijke zin reageerde het bestuur van de Protestantse Kerk in Indonesië (GPI), hierin gevolgd door de Molukse Kerk (GPM). Zowel een uitspraak in de zin van UUD 1945, art. 29 lid (1), als die over God als de Eerste Oorzaak en Laatste Doel waren voor beide kerken anathema. De belangrijkste reden was dat dergelijke uitspraken voor meerdere uitleg vatbaar waren en dat de islam, de rooms-katholieke kerk, de hindoe-gemeenschap op Bali, en andere godsdienstige groepen in Indonesië er een geheel andere status en betekenis aan gaven dan de protestants-christelijke kerken. De GPM voorspelde zelfs een "krachtmeting" tussen christendom en islam met voorspelbare uitslag, indien een dergelijke "vage" uitspraak zou worden opgenomen. Om begripsvervaging te voorkomen, wensten de GPI en de GPM aan elke in de grondwet op te nemen uitspraak over God hoe dan ook – in belijdende en niet in constaterende zin – de naam van Jezus Christus toegevoegd te zien. Omdat dit uiteraard niet haalbaar was, verkoos men in het geheel

69 Holtrop, *Perintis*, 139-141.

70 R.M. Luntungan, *Rondschriften*, d.d. Makassar, 5/5/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/4.1, afgedrukt in: Holtrop, *Perintis*, 207-209.

71 J. Koper aan R.M. Luntungan, d.d. Ulu-Siau, 12/5/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/4.1.

72 J. Salawati aan R.M. Luntungan, d.d. Taruna, 22/5/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/4.1.

73 R.M. Luntungan, *Rondschriften*, d.d. Makassar, 5/5/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/4.1.

74 J.M. Langeveld aan R.M. Luntungan, d.d. Kopandakan, 12/5/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/4.1.

75 Zie voetnoot nr. 1; cf. J. Verkuyl, *Gedenken en verwachten*, (Kampen: Kok, 1983) 171 vlg.

76 J. Verkuyl aan R.M. Luntungan, d.d. Jakarta, 11/5/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/4.1; cf. Verkuyl, *Enkele aspecten*, 311-316.

geen uitspraak over het godsdienstige fundament van de staat opgenomen te zien⁷⁷. De Protestantse Kerk stelde Luntungan voor tijdens de debatten de volgende, van de grondwetscommissie overgenomen suggestie als amendement van de Preambule in te dienen: "De Staat erkent de Godsdienst, in zijn veelvuldige verschijningsvormen als van fundamentele betekenis voor het persoonlijk leven der onderdanen en daardoor tevens voor het maatschappelijk bestel"⁷⁸.

Nadrukkelijk refererend aan art. 173 I.S. (art. 119 Regeringsreglement 1854) betreffende de gewetens- en godsdienstvrijheid en de corresponderende artikelen van de Nederlandse grondwet, formuleerde de Molukse Kerk (GPM) haar standpunt terzake als volgt: 1. de kerk moet kerk blijven, ondanks alle weerstanden; het principe van scheiding van kerk (godsdienst) en staat mag niet opgegeven worden; 2. De staat dient gebaseerd te zijn op sociale gerechtigheid [waarmee bedoeld werd dat de rechten van minderheden gewaarborgd dienden te zijn]; dit was voor de GPM een "minimum eis", die de ze interpreteerde als "toentoetan ilahi", "wil van God" [waarmee ze op haar beurt een op het bovennatuurlijke gebaseerd politiek uitgangspunt introduceerde]; 3. De staat mag zijn onderdanen volstrekt niet voorschrijven wat ze moeten geloven en hoe ze hun geloof moeten belijden; 4. De verschillende godsdiensten dienen samen te werken in het besef dat godsdienst, in welke verschijningsvorm ook, het fundament van het individuele leven der onderdanen en de bron van alle volksbestaan en -opvoeding is⁷⁹.

Het antwoord van de regering

Zoals in Anak Agung's radiorede van 22 februari al was aangekondigd, was de regering niet bereid haar visie op het principe van de neutrale en seculaire rechtsstaat op te geven. Ze wees het voorstel van Daeng Muntu en Muchtar Luthfi cs. als een *contradictio in terminis* van de hand: een staat, die gegrondvest is op een godsdienstige belijdenis, hoe algemeen ook, is geen democratie of rechtsstaat, maar een machtsstaat; bovendien is zoiets strijdig met het in de Preambule uitgesproken beginsel van de "zelfwerkzaamheid der burgers". Gesteund door een grote parlamentsmeerderheid, die het schip van staat, op weg naar de "kemerdekaan", niet wilde zien stranden op de rots van met constitutionele middelen ondersteunde godsdienstige tegenstellingen, bleef de regering bij haar standpunt dat een godsdienstige belijdenis niet tot de belangrijkste of zelfs maar tot één der pijlers van het staatsbestel mocht worden verheven: de staat heeft God noch godsdienst, noch heeft hij die nodig, zo werd betoogd⁸⁰.

Vasthoudend aan alinea (1) van het voorstel van de grondwetscommissie⁸¹, werd de (volgens de grondwetscommissie overbodige) erkenning van het feit dat de godsdienst een zeer belangrijke plaats innam in het volksleven in Oost-Indonesië vervolgens duidelijk geformuleerd en ondergebracht in een nieuwe alinea (2): "de Staat erkent en respecteert het geloof in God en de godsdienst als de belangrijkste fundamenten van de volkerengemeenschap en elk volk afzonderlijk in de Deelstaat Oost-Indonesië"⁸². Het parlement stemde hiermee in, waarbij de uitspraak over God als de Eerste Oorzaak en Laatste Doel, ook al wegens bezwaren van hindoe-Balinese zijde tegen zo'n uitgesproken monotheïstische formule, verdween.

De godsdienst in de grondwet: art. 10, 133-139

De art. 10 en 133-139 vormde de nadere uitwerking van wat in de Preambule was bepaald. In art. 10 werd "de vrijheid van godsdienst [...] erkend en gewaarborgd". Het was onderdeel van een reeks artikelen waarin een aantal fundamentele burgerrechten was opgenomen, zoals het recht op bescherming van lijf en goed (art. 6), het recht van

77 Eenzelfde protest had de GPM laten horen tegen de Preambule van de UUD 1945 van de RI, Van Dijk, *Rebellion*, 48.

78 J.E.Chr. Geissler, W.J. Rumambi aan R.M. Luntungan, d.d. Jakarta, 17/5/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/4.1.

79 S. Marantika, W.I. Louhanapessij aan R.M. Luntungan, d.d. Amboina, 17/6/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/4.1.

80 *Agama dalam Peraturan Tatanegara Negara Indonesia Timur*, 2. De achterliggende gedachte was al in de nota van toelichting van maart 1949 uiteengezet: het godsdienstig leven der mensen in Oost-Indonesië, hun "verticale verhouding" met het door hen erkende Opperwezen, lag in principe buiten het bereik van de Staat (zie voetnoot nr. 42). Doch die verticale verhouding had zekere consequenties voor de verhouding tussen de mensen onderling en in die zin was ze mede bepalend voor het rechtsbewustzijn van de bevolking. Raakten staat en godsdienst elkaar niet in de sfeer van de "verticale verhouding", dat gebeurde wel in die van de "horizontale verhouding", d.w.z. het maatschappelijk bestel. Doch men was van mening dat de in de eerste alinea der Preambule opgesomde begrippen die horizontale verhouding al voldoende bepaalden. Voor het geval er desondanks nog behoefte zou bestaan om een clause te wijden aan de betekenis van de godsdienst voor het maatschappelijke leven had de grondwetscommissie een voorbeeld opgesteld, dat echter niet door de regering overgenomen is, *Nota van toelichting bij: Preambule, Vastgesteld ter vergadering van de Grondwetscommissie van 1 Maart 1949*, d.d. Makassar, 1/3/1949, (Arch. MK, inv. nr. IX/4.1) 2; Anak Agung, *Negara Indonesia Timur*, 578.

81 Zie voetnoot nr. 40.

82 "Negara mengakui dan menghormati bahwa Ketuhanan dan agama adalah dasar jang terutama untuk masyarakat dan tiap² rakjat di-N.I.T.", *Agama dalam Peraturan Tatanegara Negara Indonesia Timur*, 1.

vereniging en vergadering (art. 7) en vrije meningsuiting (art. 8) en het recht op het vrijelijk naar voren brengen van klachten (art. 9)⁸³.

Van de overige artikelen waren art. 133 en 134 de belangrijkste. Art. 133 werd met het nodige wantrouwen ontvangen. Het regeringsvoorstel klonk aldus:

Aan iedereen is toegestaan zijn godsdienstige meningen, gevoelens en leer met volkomen vrijheid nieuw aan te nemen, te belijden en te prediken, behoudens ieders verantwoordelijkheid in de gevallen in de wet op het algemeen strafrecht omschreven⁸⁴.

Doch dit werd als onverenigbaar beschouwd met de bovengenoemde decentralisatie van de bestuursvoering binnen het kader der *Daerah*-vorming en de uitbreiding van de bevoegdheden der Zelfbesturen, waaraan de regering al enkele jaren werkte en die was vastgelegd in hoofdstuk IV van de ontwerp-grondwet. Hoewel in een toelichting werd uitgesproken dat dit artikel "eerbied en waardering" voor de *adat* inhield⁸⁵, leidde vergelijking met art. 177 I.S. menig parlementariër tot de conclusie dat de greep van de centrale en lokale overheden op godsdienstige propaganda-activiteiten sterk was teruggebracht. Het repressieve (achteraf-)karakter leek de overhand te hebben gekregen. Art. 133 van het regeringsvoorstel werd, ondanks de toelichting en vooral ook in combinatie met art. 134, algemeen gezien als gericht op het veiligstellen van de belangen van missie en zending, al zou de islam er eveneens van hebben geprofiteerd⁸⁶.

Dit bracht vertegenwoordigers van Bali, een eiland met een overwegende hindoe-bevolking⁸⁷, ertoe voor te stellen om met zoveel woorden op te nemen dat het recht van godsdienstvrijheid, althans gebruikmaking van dat recht, bijvoorbeeld door van godsdienst te veranderen, ook beperkt kon worden op grond van lokaal *adat*-recht en andere bestaande regels en gebruiken, los van de kwestie van openbare rust en orde⁸⁸. In een amendement stelden twee vooraanstaande Balinese juristen, mr. I. Gde Panetja en mr. Anak Agung Ngurah Ktut Djlantik, beiden Denpasar-veteranen⁸⁹, voor om aan art. 133 de volgende bepaling als tweede lid toe te voegen: "Onverminderd het bepaalde in het eerste lid, dient voor godsdienstige propaganda te midden van aanhangers van een andere godsdienst de toestemming van de Overheid verkregen te worden. Aan deze toestemming kunnen voorwaarden verbonden worden"⁹⁰.

Dit amendement, dat neerkwam op de herinvoering van het "toelatingsvoorschrift" (art. 177 I.S.) maar nu voor alle godsdienstige propaganda, werd met grote meerderheid verworpen. De regering was echter wel gedwongen om aan de achterliggende problematiek, die niet alleen op Bali maar overal in de NIT-archipel speelde, tegemoet te komen, reden waarom in art. 133 de mogelijkheid tot preventieve actie door lagere overheden werd geopend: het "strafrecht" als enige beperkende instantie werd vervangen door een veel ruimere formulering, waardoor ook op grond van lokale, ongeschreven strafbepalingen en het *adat*-recht restricties konden worden opgelegd. Bovendien werd het artikel uitgebreid met een 2de lid, waarin de mogelijkheid van extra beperkingen werd geschapen onder verwijzing naar de openbare orde. De geest van het oude "toelatingsvoorschrift" keerde aldus in aangescherpte vorm terug. Het parlement ging er vervolgens met 38 stemmen voor, 16 tegen en 9 onthoudingen mee akkoord⁹¹. Het artikel klonk als volgt:

83 Anak Agung, *Negara Indonesia Timur*, 579.

84 Toelichting op Hoofdstuk VII, "Van de Godsdienst", d.d. Makassar, s.a. (Arch. MK, inv. nr. IX/4.1), 1; voor een andere versie, zie: *Agama dalam Peraturan Tatanegara Negara Indonesia Timur*, 3.

85 *Agama dalam Peraturan Tatanegara Negara Indonesia Timur*, 3.

86 *Agama dalam Peraturan Tatanegara Negara Indonesia Timur*, 3.

87 Voor een nadere bespreking van de betekenis van termen als "hindoe" en "hindoeïsme" in het geval van de Balinese godsdienstige en sociale verhoudingen, zie: J.A. Boon, *The Anthropological Romance of Bali, 1597-1972: Dynamic Perspectives in Marriage and Caste Politics and Religion*, (Cambridge: CUP, 1977); L.E.A. Howe, "Hierarchy and Equality: Variations in Balinese Social Organization", *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde. KITLV*, 145, 1 (1989) 47-71.

88 Over Bali is al sinds de 19-de eeuw veel te doen geweest; het eiland was van 1881 tot 1930 voor alle zending gesloten. Berucht geworden is het optreden van de Amerikaanse *Christian and Missionary Alliance* (CMA), sinds eind 1931 actief op Bali, zie: H. Kraemer, *De strijd over Bali en de Zending*, (Amsterdam: H.J. Paris, 1933); cf. C. Lekkerkerker, "Drieërlei visie op het Balische Zendingsvraagstuk", Herdruk uit het *Koloniaal Tijdschrift*, jrg. 22, nr. 4 [s.a.].

89 *De Conferentie te Denpasar 7-24 December 1946*, II, 48, nrs. 33 en 36.

90 "Dengan tiada mengurangi ketentuan dalam ayat (1) maka untuk memasjurkan suatu agama diantara penganut² agama lain, harus ada persetudjuan Pemerintah. Pada persetudjuan itu boleh digantungkan sjarat", *Agama dalam Peraturan Tatanegara Negara Indonesia Timur*, 3.

91 *Agama dalam Peraturan Tatanegara Negara Indonesia Timur*, 5, "Serba pertimbangan".

(1) Het recht van iedereen op vrijheid van godsdienst en geloofsopvatting wordt erkend en gewaarborgd, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens nader vast te stellen wettelijke bepalingen of voorschriften die van wettelijke bepalingen zijn afgeleid.

(2) Het gebruik van dit recht kan door wettelijke bepalingen worden beperkt, indien en voor zover nodig ten behoeve van de openbare orde.⁹²

Het aldus gewijzigde art. 133 beroofde het op aandrang van de Raad van Kerken van oostelijk Indonesië in het regeringsvoorstel opgenomen en ongewijzigd gebleven art. 134 geheel van zijn kracht. In art. 134 werden godsdienstige rechten en vrijheden uitvoerig omschreven en werd uitdrukkelijk het recht van missionaire activiteiten en dat van overgang naar een andere godsdienst vastgelegd; het luidde:

Het recht van vrijheid van godsdienst wordt begrepen als vrijheid voor een ieder tot de uitoefening der godsdienst⁹³ overeenkomstig zijn geweten en tot het opvoeden van de kinderen in het geloof van hun ouders; [als] vrijheid voor eenieder om van godsdienst te veranderen; [als] vrijheid om [zijn godsdienst] te verbreiden, te onderrichten, te publiceren en missionaire werkzaamheden te verrichten; [als] vrijheid om organisaties te stichten en naar eigen inzicht in te richten en bezittingen te verwerven en in eigendom te hebben ter vervulling van die doelstellingen; alsmede [als] de vrijheid tot het verrichten van al die handelingen, welke aan zijn godsdienst inhaerent zijn⁹⁴.

Er was aldus, in weerwil van – of liever: juist vanwege – art. 134, in art. 133 een instrument geschapen ter bescherming van lokale sociale en godsdienstige verhoudingen tegen de invloeden van christelijke en eventueel islamitische zendingsijver – dus ook tegen het streven naar een *Negara Islam*, dit laatste conform de wens van het *Kongres Al-Islam Indonesia Timur*. De grote gevarieerdheid aan orthodoxe en heterodoxe al of niet mystieke stromingen en bewegingen binnen en aan de rand van de Oostindonesische islam verdroeg geen andere uitkomst⁹⁵. Boland merkt over de onafhankelijkheidsstrijd in jaren 1945-1950 op Java op dat "[f]or the feeling of Muslims this fight for political freedom was at the same time a struggle for the freedom of Islam"; voor oostelijk Indonesië dient daaraan te worden toegevoegd dat het daarbij niet slechts ging om de vrijheid voor de islam, doch voor de islam zoals die zich over de eeuwen ontwikkeld had binnen de eigen sociaal-culturele context. En die context bevatte tal van elementen van niet-islamitische herkomst⁹⁶.

Van de overige artikelen verdient art. 138 kort aandacht⁹⁷. Ook dit artikel, dat het verlenen van financiële steun door de regering aan lichamen op godsdienstige grondslag betrof, onderging wijziging. Het door de regering ingediende voorstel luidde:

92 “(1) Hak tiap² orang atas kemerdekaan agama dan faham kepertjajaan diakui dan didjamin dengan tidak mengurangi tanggungjawab tiap² orang menurut peraturan² jang akan ditetapkan dengan atau dengan kekuatan undang-undang.

(2) Undang² mengatur pemakaian hak itu semata-mata djikalau dan sepanjang perlu untuk kepentingan ketertiban umum”, *Peraturan Tatanegara Negara Indonesia Timur*, 4-5.

93 De gebruikte Indonesische term voor "de uitoefening der godsdienst" is "ibadat" (zie voetnoot nr. 95). De term duidt op het geheel van rituele verplichtingen van een bepaalde godsdienst. In sommige Nederlandse versies van de ontwerp-grondwet werd deze term vertaald met "het verrichten van eredienst", in het Amerikaanse origineel (zie voetnoot nr. 69) stond "worship", Zendingsconsulaat aan R.M. Luntungan, *Preamble en hoofdstuk VII ontwerp-constitutie Negara Indonesia Timoer*, d.d. Jakarta, 4/6/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/4.4; Hoekendijk, *Zending in Indonesië*, 57.

94 "Hak atas kemerdekaan agama diartikan kebebasan bagi tiap² orang untuk melakukan ibadat sesuai dengan kata-hatinja dan untuk memberi didikan kepada anak² dalam kepertjajaan orang tuanja; kebebasan bagi tiap² orang untuk pindah agama; kebebasan untuk memasjhurkan, mengadjarkan, menjiarkan dan melakukan pekerdjaan suruhan agama; kebebasan untuk mendirikan organisasi² serta menjusunnja menurut paham sendiri dan memperoleh serta mempunyai milik untuk memenuhi tudjuan² itu; lagi pula kebebasan untuk melakukan segala perbuatan jaitu jang tidak dapat dipisahkan dari agamanja", *Peraturan Tatanegara Negara Indonesia Timur*, 4-5.

95 Darwis Abdullah, *Tarekat Khalwatiyah dan peranannya dalam pembangunan masyarakat desa di Sulawesi Selatan*, (Ujung Pandang: Laporan Penelitian, Universitas Hasanuddin, 1978), 3, noemt alleen al voor Zuid-Celebes veertien verschillende *tarekat*, die alle van voor de oorlog dateren; voor een historisch overzicht, cf. Djohan Effendi, "Nichtorthodoxe und synkretistische Bruderschaften im gegenwärtigen Indonesien", in: Werner Kraus, ed., *Islamische mystische Bruderschaften im heutigen Indonesien*, (Hamburg: Mitteilungen des Instituts Für Asienkunde. No 183, 1990) 20-50.

96 Boland, *The Struggle*, 40.

97 Art. 135 betrof de rechtsgelijkheid van godsdienstige organisaties; art. 136 de vrijheid van godsdienstuitoefening (*beribadat*) in de open lucht; art. 137 de onafhankelijkheid van burgerrechten van godsdienstige overtuiging; art. 139 de rechtspersoonlijkheid van godsdienstige organisaties.

Het is de Regering toegestaan hulp te geven in welke vorm dan ook, aan godsdienstige genootschappen en verenigingen, uitgaande van hun rechtsgelijkheid, met dien verstande dat geen steun verleend wordt aan het vervullen van religieuze plichten⁹⁸.

Dit voorstel werd hier en daar verwelkomd, met name binnen de voormalige Indische Kerk, daar men er een mogelijkheid in zag de oude banden met de staat te continueren, zoals die tot dan toe bestaan hadden ten aanzien van de predikantensalarissen die ten laste van de staat kwamen en andere privileges.

Zonder een alternatieve text te bieden, wensten de Nederlandse zending en de uit haar voortgekomen Indonesische kerken, waarvan in deze jaren een aantal zelfstandig werd, echter uitsluitend akkoord te gaan met een regeling die gebaseerd was op het subsidiariteitsbeginsel: staat en godsdienstige gemeenschap hebben ieder een eigen taak en werksfeer en zijn ieder verantwoordelijk voor hun eigen financiën; voor zover een godsdienstige gemeenschap een taak vervult op een gebied waar de overheid eveneens een taak heeft (gezondheidszorg, onderwijs, sociaal werk) heeft men op basis van het beginsel van evenredigheid recht op subsidie van de overheid, waarbij nadrukkelijk aangetekend werd dat dit de staat geen zeggenschap mocht geven in de interne aangelegenheden der verschillende kerken en zendingen. Hoe eerder alle banden tussen de Indische Kerk en haar dochterkerken enerzijds en de staat anderzijds werden doorgesneden, hoe liever het de zending was⁹⁹.

Het standpunt aan islamzijde was vastgelegd in de Statuten van het *Kongres Al-Islam Indonesia Timur*: men was bereid subsidie en andere hulp te accepteren voor zover die "in overeenstemming waren met de godsdienstige leer" (art. 9 lid (2))¹⁰⁰. Dit betekende concreet dat zaken als de produktie van godsdienstige literatuur, salarissen van islamitische beambten, godsdienstonderwijs en bouw en onderhoud van moskeeën, scholen en universiteiten geheel of gedeeltelijk ten laste zouden moeten komen van het Ministerie van Godsdienstzaken. Hier eiste men geen privileges, daar niet alleen de islam, maar alle godsdienstige groeperingen en genootschappen, althans voor zover door de staat erkend, gelijkelijk recht hadden op dergelijk steun¹⁰¹. In deze geest diende Muhammad Akib een amendement in om de passage "met dien verstande ... plichten" te schrappen. Hierop presenteerde de regering een nieuwe redactie, die vervolgens zonder stemming werd aangenomen:

(1) De overheid kan steun verlenen in welke vorm dan ook aan godsdienstige lichamen en verenigingen voor arbeid op sociaal terrein.

(2) Deze hulp zal gegeven worden op basis van gelijke rechten van alle partijen¹⁰².

Hiermee waren de debatten over de godsdienstparagraaf in eerste lezing beëindigd (22 juni 1949)¹⁰³; behandeling in tweede lezing zou nooit plaatsvinden.

II

Een nieuwe strijd om Bali

In de (beschikbare) archieven is over eventuele consequenties van de bovenbeschreven gebeurtenissen voor de positie van godsdienstige minderheidsgroepen in Oost-Indonesië nauwelijks iets terug te vinden. De ontwerp-grondwet is nooit grondwet geworden, bovendien was het tijdsbestek, waarin de geest van de besluiten zich zou kunnen doen gevoelen te kort: hooguit een jaar. Eind december 1949 volgde de soevereiniteitsoverdracht, waarna in 1950 geheel nieuwe politieke verhoudingen intraden. Er is echter één uitzondering: Bali.

98 "Pemerintah boleh memberi bantuan dalam bentuk apapun kepada persekutuan² dan perserikatan² agama berdasarkan kesamaan hak masing², dengan pengertian bahwa tidak diberikan bantuan sekadar mengenai ibadat", *Agama dalam Peraturan Tatanegara Negara Indonesia Timur*, 4.

99 R.M. Luntungan, *Rondschrijven*, d.d. Makassar, 5/5/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/4.1; J. Verkuyl aan R.M. Luntungan, d.d. Jakarta, 11/5/1949, *Idem*; J. Koper aan R.M. Luntungan, d.d. Ulu-Siau, 12/5/1949, *Idem*; J. Salawati aan R.M. Luntungan, d.d. Taruna, 22/5/1949, *Idem*.

100 "... jang dibolehkan menurut adjaran agama", *Peraturan Dasar Badan Kongres Al-Islam Indonesia Timur*, vastgesteld d.d. Makassar, 9/2/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/3; cf. Benda, *Crescent*, 77.

101 Voor de taken van het Ministerie van Godsdienstzaken van de RI na 1950, cf. Boland, *The Struggle*, 105-112.

102 "(1) Pemerintah boleh memberi bantuan dalam bentuk apapun kepada persekutuan² dan perserikatan² agama guna usaha² dalam lapangan sosial. (2) Bantuan itu akan diberikan berdasarkan kesamaan hak masing²", *Agama dalam Peraturan Tatanegara Negara Indonesia Timur*, 4.

103 Anak Agung, *Negara Indonesia Timur*, 587.

Dat de vertegenwoordigers van Bali het "toelatingsvoorschrift" weer ingevoerd wilden zien, was geen toeval. Op 2 maart 1949 werd, in het kader van de uitvoering van bovengenoemde bestuurlijke reorganisatieplannen, de Residentie Lombok en Bali ontbonden. Lombok kreeg (tijdelijk) een Assistent-Resident met Residents-bevoegdheden, terwijl op Bali het bestuurswerk grotendeels opgedragen werd aan het College van (acht) Zelfbestuurders, de *Dewan Radja-Radja Bali* (Balinese Raad van Hoofden). De voorzitter van dit college, Anak Agung Gde Oka, een broer van NIT-eerste minister Ide Anak Agung Gde Agung, werd daarmee de hoogste bestuurder van het eiland. De betreffende ministeries in Makassar behielden een op afstand toezichhoudende taak op de *Daerah*-diensten, wat er in de praktijk op neerkwam dat Bali een grote mate van autonomie kreeg¹⁰⁴.

In kringen van kerk en zending op Bali toonde men zich niet gerust op de gebeurtenissen in Makassar. Anders dan de islam, had de Oostindonesische protestantse (en katholieke) christenheid voor het oog van de wereld te kennen gegeven weinig of geen vertrouwen te hebben in de eigen godsdienstige, sociale en culturele omgeving, waar het ging om vrijheid van geweten en godsdienstoefening. Dit gevoel van onzekerheid werd versterkt door het feit dat het beeld dat men ten aanzien van de traditionele Balinese samenleving had in grote lijnen negatief was. Hierin was men voor de oorlog al voorgegaan door dr. H. Kraemer, de nestor der Nederlandse zending en hoogleraar godsdienstwetenschap in Leiden. Deze was in 1932 na een kort bezoek aan het eiland tot de conclusie was gekomen dat de traditionele Balinese maatschappij bezig was te desintegreren en weinig overlevingskansen had: de bijl lag al aan de wortel van de boom. En dat verbaasde hem niet, immers de lokale volksgodsdienst was niets anders dan een "onontwikkeld geestelijk besef, dat den strijd om waarheid en licht nog niet gekend heeft. ... zij is hoogstens een voorloopige toevlucht voor het begeerde gevoel van continuïteit met het verleden". Zendingen wees hij op de belangrijkste hinderpalen voor hun werk: "[d]e adat-positie der vorsten ... [is] onlosmakelijk verbonden met de Hindoe-Balische cultuur. Ze zijn de natuurlijke en daarom te aanvaarden tegenstanders van elke diep-ingrijpende geestelijke verandering"¹⁰⁵.

Op Bali ervoer de zending in 1949 de weerslag van deze, in de gouvernementele Ethische Politiek gewortelde houding van verlicht kerkelijk kolonialisme; de Balinese vorsten, in 1949 uitgerust met uitgebreidere bevoegdheden dan ooit te voren, namen de handschoen op.

De godsdienstparagraaf en de zending op Bali

Art. 133 van de ontwerp-grondwet werd door de christenen op Bali als ongunstiger beoordeeld dan het toelatingsartikel art. 177 I.S.. Beperkte het oude art. 177 I.S. het rust-en-orde-probleem nog tot het "dienstwerk" der zendingen, het nieuwe art. 133 stelde volgens taalgeleerde dr. J.L. Swellengrebel, sinds 1936 namens het Nederlands Bijbelgenootschap werkzaam op Bali¹⁰⁶, het principe van godsdienstvrijheid als zodanig op losse schroeven. Volgens hem stond het opnemen van dit artikel gelijk aan capitulatie voor wat hij "desa-totalitarisme" noemde, met alle kwalijke gevolgen voor de zending van dien. Vooral voor Bali waren de gevolgen des te voelbaarder, daar de Balinese desa-huishouding een gesloten religieus-sociaal systeem vormde en hindoe-Balinezen en christenen in het algemeen in desa-verband bijeen woonden. Was de gesloten en afwerende houding op Bali tegenover het christendom tot dan toe tot desa-niveau beperkt gebleven, thans, zo vreesde hij, zouden ook hogere regionen de vrije hand krijgen. Door de expliciete koppeling van godsdienstvrijheid aan "de openbare orde", werd volgens Swellengrebel de meerderheid uitgenodigd om met de minderheid ruzie te maken; rust en orde waren dan verstoord, waarna de godsdienstvrijheid beperkt kon worden¹⁰⁷.

De gevolgen van een en ander waren volgens Swellengrebel op Bali onmiddellijk merkbaar, niet in de laatste plaats aan de houding van het Zelfbestuur. Dat liet dan ook geen twijfel bestaan over zijn bedoelingen. In juni 1949 werden voor de protestantse zending en roomse missie nieuwe richtlijnen uitgevaardigd, die erop neerkwamen dat ze onder curatele van het Zelfbestuur geplaatst werden; onder impliciete verwijzing naar art. 133 lid (2) van de ontwerp-grondwet werd bepaald dat uitbreiding van het aantal zendingsarbeiders en missionarissen zonder zijn toestemming

104 Op de Denpasar-conferentie had Panetja, speciaal met het oog op Bali, ook al aangedrongen op versnelde overdracht van bevoegdheden van de centrale NIT-regering aan de zelfbesturende Landschappen, *De Conferentie te Denpasar 7-24 December 1946*, I, 90.4

105 Kraemer, *De strijd over Bali*, 118-122; voor de vroegere politieke geschiedenis van Bali, cf. Ide Anak Agung Gde Agung, *Bali in de XIXde eeuw*, (Yogyakarta: Duta Wacana University Press, 1990); S. Kartodirdjo, red., *Ikhtisar Keadaan Politik Hindia-Belanda Tahun 1839-1848*, Arsip Nasional Republik Indonesia, Penerbitan Sumber-Sumber Sejarah no. 5 (Jakarta, 1973) 434-498; Verkuyll, *Enkele aspecten*, 289-291.

106 J.L. Swellengrebel, *In Leijdeckers Voetspoor*, II, (VKI nr. 82; Den Haag: Martinus Nijhoff, 1978) II, 235-244.

107 J.L. Swellengrebel aan R.M. Luntungan, d.d. Denpasar, 22/8/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/5.

verboden was. Verder kregen zending en missie instructie niets te ondernemen zonder voorafgaande goedkeuring van het Zelfbestuur en werd om nauwkeurige opgave gevraagd van alle zendelingen en missionarissen en hun medewerkers, zowel Europese als Indonesische, en van hun werkschema's, christelijke gemeenten en aanverwante organisaties en hun ledenaantallen¹⁰⁸. Tevens poogde het Zelfbestuur volgens Swellengrebel het stichten van christelijke scholen tegen te gaan en bestaande op te heffen door alle verzoeken om subsidie voor dergelijk onderwijs te weigeren — niettegenstaande het feit dat deze subsidie niet ten laste kwam van de eigen Landschapskas van Bali, maar van de onderwijsbegroting van de centrale regering te Makassar. De eerste school die hierdoor getroffen werd, was een zendingsschooltje in Blimbingsari, gelegen in het district Djembrana (West-Bali)¹⁰⁹. Daarnaast werd soms grond van tijdens de Japanse tijd gevluchte of opgepakte christenen genaast en werd hen, als ze naar hun desa's terug wensten te keren en hun grond weer opeisten, een vestigingsvergunning geweigerd¹¹⁰.

Typerend voor de nieuwe stemming was volgens Swellengrebel de situatie in het district Mengwi, dat viel onder de vorst van Badung (Zuid-Bali), lid van het Zelfbestuur. De christengemeenschappen in desa's als Buduk en Sading waren op grond van een speciale overeenkomst met het Gouvernement tot dan toe vrijgesteld geweest van het leveren van arbeidskrachten voor het onderhoud van de grote Landstempel, de *pura* Taman Ajun, en van alle andere verplichtingen die als specifiek godsdienstig golden, in ruil voor "vrijwillige" levering van bouwmaterialen voor drie kleinere desatempels¹¹¹. Doch ook zij werden thans, op instigatie van de vorst zelf, die hiervoor het districtshoofd, de *punggawa*, inschakelde, voor herendiensten voor de Landstempel aangeslagen (die overigens ook konden worden afgekocht); de christenen in Sading zelfs al in december 1948, die in Buduk in maart 1949. Het College van Zelfbestuurders beriep zich, na hierover klachten te hebben ontvangen (waarbij vergeefs een beroep werd gedaan op art. 3 van de Denpasar-regeling¹¹²), op lokale regels en gebruiken: men verklaarde dat deze arbeid voor de Landstempel in Mengwi niet alleen een religieuze maar ook een sociale verplichting was, die onlosmakelijk verbonden was met iemands status en positie binnen de *desa*-samenleving en het bezit van *desa*-gronden (*sawah*, tuinen). Weigerde iemand aan enige hieruit voortvloeiende verplichting te voldoen, dan werd hij als vreemdeling beschouwd en moest hij huur betalen voor zijn grond. Dit geld kwam deels ten bate van het godsdienstig leven van de desa. Weigerde hij deze huur te betalen dan volgde verbanning uit de desa, onteigening en vervallenverklaring van alle rechten¹¹³.

Het Zelfbestuur bepaalde verder dat voortaan de nieuwe regels die te Mengwi golden, ook van kracht waren voor de rest van het eiland (augustus 1949). Alle oude overeenkomsten, die de uitzonderingspositie van christenen (en islamieten) regelden en die dateerden uit de dagen van het Europees bestuur, werden geannuleerd¹¹⁴. Zending, op Bali door het Zelfbestuur "het verstrekken van inlichtingen over de godsdienst" genoemd, mocht slechts bedreven worden in kringen van hen die daar om vroegen¹¹⁵.

Deze vermeende aanslagen op de sociale positie van een groep Balinese christenen waren voor Swellengrebel aanleiding de Raad van Kerken te Makassar in te schakelen en via deze de regering van de NIT op de kwestie te attenderen. Niet dat hij er iets van verwachtte, met name niet vanwege dat art. 133 en vooral het toegevoegde lid (2), "een art. 177 - redivivus in nog erger vorm"¹¹⁶. Inderdaad adviseerde de regering te Makassar de Balinese christenheid het niet op een confrontatie met het Zelfbestuur te laten aankomen en de volgens het *adat*-recht verplichte belastingen en andere bijdragen te betalen en arbeid te verrichten, al was het alleen maar, zo luidde het argument van de regering,

108 Dewan Radja² Bali aan Th.B.W.G. Gramberg e.a., d.d. Denpasar, 21/6/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/5. Dit was een der aanleidingen om snel tot de oprichting van een zelfstandige Balinese kerk over te gaan, cq. tot het aanvragen van rechtspersoonlijkheid voor die kerk (verleend per 11/8/1949), cf. Th.B.W.G. Gramberg aan Dewan Radja² Bali, d.d. Denpasar, 13/9/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/5.

109 J.L. Swellengrebel, *Enkele feiten en opmerkingen omtrent de godsdienst(on)vrijheid op Bali*, d.d. Denpasar, 22/8/1949, (Arch. MK, inv. nr. IX/5) 1; J.L. Swellengrebel en Th.B.W.G. Gramberg, *Onderhoud van Ds. Gramberg en Dr. Swellengrebel met de Ketua Dewan Radja-Radja ... op Dinsdag 29 November 1949*, Arch. MK, inv. nr. IX/5.

110 J.L. Swellengrebel, *Kerk en Tempel op Bali*, (Den Haag: W. van Hoeve, 1948) 106.

111 Swellengrebel, *Kerk en Tempel*, 97-140, spec. 114-117. In Mengwi, Zuid-Bali, waren de eerste Balinezen gedoopt waren en had de CMA begin jaren 30 zoveel problemen veroorzaakt, Kraemer, *De strijd over Bali*, 8 vlg., 125 vlg..

112 Zie voetnoot nr. 7.

113 J.L. Swellengrebel, *Enkele feiten*, 2-3; J.L. Swellengrebel aan G.P.H. Locher, d.d. Denpasar, 1/4/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/5; Geredja Kristen Protestan Bali aan Ketua Dewan Radja², d.d. Bongan-Tabanan, 12/4/1950, Arch. MK, inv. nr. IX/2.

114 Swellengrebel, *Enkele feiten*, 2.

115 J.L. Swellengrebel en Th.B.W.G. Gramberg, *Onderhoud van Ds. Gramberg en Dr. Swellengrebel met de Ketua Dewan Radja-Radja ... op Dinsdag 29 November 1949*, Arch. MK, inv. nr. IX/5.

116 J.L. Swellengrebel aan R.M. Luntungan, d.d. Denpasar, 22/8/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/5.

om niet in een uitzonderingspositie te geraken ten opzichte van het islamitische volksdeel op Bali, waar wel, althans grotere bereidheid bestond aan dergelijke verplichtingen te voldoen¹¹⁷.

De godsdienstparagraaf op de Ronde Tafelconferentie in Den Haag

Kraemer, deelnemer aan de Ronde Tafelconferentie in Den Haag (aug.-nov. 1949) en voor de oorlog al fel gekant tegen art. 177 I.S.¹¹⁸, deelde de bezwaren van Swellengrebel; ook hij was van oordeel dat dit toegevoegde lid (2) van art. 133 de godsdienstvrijheid in de NIT illusoir maakte. De enige troost die hij kon bieden was dat het bij de door het parlement in Makassar vastgestelde ontwerp-grondwet pas om de eerste lezing ging.

Een inleiding op de Ronde Tafelconferentie over het culturele probleem van Indonesië, waaronder hij ook de kwestie van de verhouding der godsdiensten vatte, heeft Kraemer te baat genomen om op de gebeurtenissen in Makassar en op Bali te wijzen en de zijns inziens onzalige consequenties daarvan aan te tonen. Hij betoogde daarbij dat de Balinese vorsten met hun optreden vooruit hadden gelopen op eventuele beslissingen ter conferentie ten aanzien van een der belangrijkste aspecten van het culturele vraagstuk: de onderlinge verhouding der godsdiensten in Indonesië. Daarnaast had hij ontmoetingen met conferentiedeelnemers als Mononutu, Djlantik, dr. J. Leimena (Minister van Volksgezondheid, RIS) en NIT-eerste minister Ide Anak Agung Gde Agung over deze zaak¹¹⁹.

Na van verschillende kanten onder druk te zijn gezet (o.m. met het dreigement de kwestie voor de Verenigde Naties te brengen), bood Anak Agung zijn bemiddeling aan in het conflict op Bali; tevens zegde hij toe dat de Oostindonesische regering alles in het werk zou stellen om in tweede lezing, die in een nieuw parlement plaats zou hebben, in de NIT-grondwet hetzelfde "internationaal gewettigde beginselen-schema" te doen opnemen als de Constitutie van de Republiek der Verenigde Staten van Indonesië bevatte — wat evenwel nauwelijks een verbetering geweest zou zijn¹²⁰.

Maar hoewel de sfeer op de Ronde Tafelconferentie ten aanzien van de kwestie der godsdienstvrijheid (zoals ten aanzien van alle kwesties) nogal optimistisch was, zijn Kraemer, VNZ-director mr. S.C. Graaf van Randwijck, Nederlandse Zendingsraad-voorzitter en voormalig zendingsconsul prof. mr. J.M.J. Schepper en anderen, die zich er mee bemoeid hebben, er niet in geslaagd de geest van art. 133 te bezweren¹²¹.

Ide Anak Agung Gde Agung's bemiddelingspoging, in de vorm van een gesprek op 27 november 1949 op het vliegveld van Denpasar met de voorzitter van het Zelfbestuur, droeg geen vrucht. Een onderhoud op 29 november van de voorzitter met Swellengrebel en Th.B.W.G. Gramberg, ook een zendeling op Bali, werd geopend met de klacht dat de christenen in Buduk thans ook gedwongen werden deel te nemen aan een hindoe-offerritueel ten behoeve van de inwijding van een nieuwe hanenvechtbaan, aan de bouw waarvan ze ook al hadden moeten meebetalen. Op een reeks voorstellen van Swellengrebel en Gramberg om uit de impasse te geraken, zoals het instellen van een eilandadviesraad ter behandeling van dergelijke kwesties en ter advisering van de betrokken partijen, beperkte de voorzitter van het Zelfbestuur zich ertoe "nadere overwegingen in het vooruitzicht" te stellen - meer kon er niet af¹²².

Deze poging tot interventie leverde dan ook niets op en klachten van de Balinese kerk in april 1950 toonden aan dat de spanningen in het district Badung vergeleken met een jaar eerder beslist niet geringer geworden waren, eerder het tegendeel, al erkende men verheugd dat elders op Bali hindoes, christenen en muslms wel in alle rust en vrede samenwoonden¹²³.

117 J.L. Swellengrebel aan R.M. Luntungan, d.d. Denpasar, 7/11/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/5; J.M.J. Schepper aan J.L. Swellengrebel, d.d. [Amsterdam], 7/11/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/5.

118 "... een abnormaliteit ... een flagrante onrechtvaardigheid ... tegen het Christendom", in: Kraemer, *De strijd over Bali*, 131; Lekkerkerker, "Drieërlei visie", 14-15.

119 J.M.J. Schepper aan J.L. Swellengrebel, d.d. [Amsterdam], 7/11/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/5.

120 H. Kraemer aan R.M. Luntungan, d.d. Château de Bossy, 13/9/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/5; J.M.J. Schepper aan J.L. Swellengrebel, d.d. [Amsterdam], 7/11/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/5.

121 S.C. Graaf van Randwijck aan J.L. Swellengrebel, d.d. [Oegstgeest], 20/9/1949, Arch. MK, inv. nr. IX/5. Ook anderen dienden van advies, zoals de Leidse *adat*-rechtkenner, prof. dr. J. Prins.

122 J.L. Swellengrebel en Th.B.W.G. Gramberg, *Onderhoud van de Ketua Dewan Radja-Radja met Ds Th.B.W.G. Gramberg en Dr. J.L. Swellengrebel ... op Dinsdag 29 November 1949*, Arch. MK, inv. nr. IX/5.

123 Geredja Kristen Protestan Bali aan Ketua Dewan Radja², d.d. Bongan-Tabanan, 12/4/1950, Arch. MK, inv. nr. IX/2.

De Verenigde Staten van Indonesië, eind 1949 en daarna

Over de periode van de Verenigde Staten van Indonesië kan zeer kort gehandeld worden, daar die staat nauwelijks aan een eigen bestaan is toegekomen. Ondanks een onmiskenbaar gevoel van tevredenheid aan de kant van de Nederlandse onderhandelaars over het te Den Haag bereikte akkoord, te weten de vorming van de Republiek der Verenigde Staten van Indonesië, (*Republik Indonesia Serikat*, RIS) en de Nederlands-Indonesische Unie, was de praktische betekenis daarvan nihil, ook voor de godsdienstkwestie.¹²⁴

Art. 18 van de op 20 oktober 1949 te Den Haag aanvaarde Constitutie van de RIS, legde in de geest van art. 3 van de Denpasar-regeling en art. 134 van de ontwerp-grondwet van de NIT de vrijheid van godsdienst vast;¹²⁵ art. 19 garandeerde iedereen “het recht op vrijheid van mening en meningsuiting”.¹²⁶ Hoewel art. 41 lid (1) bepaalde dat alle erkende godsdienstige gemeenschappen en organisaties gelijke bescherming dienden te ontvangen, ademde lid (2) van dat artikel de geest van art. 133 lid (2) van de ontwerp-grondwet van de NIT: de overheid “ziet toe, dat die [godsdienstige] gemeenschappen en organisaties de gehoorzaamheid aan de Wet – ongeschreven rechtsregels daaronder begrepen – in acht nemen”.¹²⁷

De Constitutie van de Verenigde Staten van Indonesië was een dode letter, die nooit tot leven is geroepen. Na de formele soevereiniteitsoverdracht op 27 december 1949, werd een begin gemaakt met de ontbinding van de RIS; de ene na de andere deelstaat sloot zich bij “Yogya” aan, de NIT als laatste (16 augustus 1950). Vigerende wetten, regelingen en bepalingen van de RIS werden formeel in augustus 1950 vervangen door die van de nieuwe eenheidsstaat Indonesië (RI). (De Unie werd in 1956 door Indonesië opgezegd).¹²⁸

In oktober 1950 deelde het Ministerie van Godsdienstzaken van de RI in Jakarta in antwoord op een vraag van een kerk in oostelijk Indonesië mee dat het (inmiddels 96 jaar oude) art. 177 I.S. vervallen was — de Constitutie van de RIS en de grondwet van de NIT werden in de betreffende correspondentie zelfs niet genoemd. Ook de rest van de koloniale godsdienstparagraaf had zijn betekenis verloren, aldus het ministerie. Verwijzend naar het principe van godsdienstvrijheid zoals vastgelegd in art. 29 lid (2) van de UUD 1945 en in afwachting van aanvullende wetgeving, nam de centrale overheid voorlopig genoegen met de registratie van aanwezige zendelingen, predikanten en andere voorgangers, zowel buitenlanders als Indonesiërs, geordend naar hun kerken, bij de inmiddels overal gevormde lokale kantoren van het Ministerie.¹²⁹ Deze episode behoort echter tot een nieuw hoofdstuk van de Indonesische godsdienst- en cultuurgeschiedenis.

Conclusie

Wanneer het laatste parlement in Makassar, dat immers was samengesteld op basis van de verkiezingen van eind 1949, beschouwd kan worden als representatief voor de politieke verhoudingen in Oost-Indonesië, dan zou het unitaristische, pro-“Yogya”-blok nagenoeg even groot geweest zijn als het federalistische. De te Makassar gevonden oplossing voor de godsdienstkwestie in de zin van de strikte scheiding van godsdienst en staat en het opnemen van art. 134 was die der federalisten: het was een typisch westerse, deels op het natuurrecht gebaseerde, deels uit het verlichtingsdenken voortgekomen poging het probleem van de onderlinge relaties der godsdiensten en de rol van de staat hierin op te los-

124 Zie hiervoor: Anak Agung, *Negara Indonesia Timur*, 623 vlg., 704 vlg.; die Unie was al overeengekomen tijdens de Linggadjati-conferentie, nov. 1946, cf. Ontwerp-overeenkomst Linggadjati, art. 6, in: *Commissarissen-Generaal over de Ontwerp-overeenkomst*, (Regeerings Voorlichtings Dienst, s.l., dec. 1946) 2. Voor de ondertekenaars te Den Haag, zie het *Ontwerp der Constitutie van de Republiek der Verenigde Staten van Indonesië*, 3-4, bijlage bij de *Resultaten van de Ronde Tafel Conferentie, zoals aanvaard tijdens de tweede algemene vergadering welke op 2 November 1949 werd gehouden in de Ridderzaal te 's-Gravenhage*, (s.l., s.a.).

125 Dit art. 18 luidde: "Een ieder heeft recht op vrijheid van gedachten, geweten en godsdienst; dit recht omvat tevens de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te veranderen, alsmede de vrijheid om hetzij alleen, hetzij met anderen, zowel in het openbaar als in het particuliere leven zijn godsdienst of overtuiging te belijden door het onderwijzen ervan, door de praktische toepassing, door eredienst, het onderhouden van de geboden en voorschriften en door het opvoeden van de kinderen in het geloof of de overtuiging van hun ouders", *Ontwerp der Constitutie van de Republiek der Verenigde Staten van Indonesië*, 10.

126 *Ontwerp der Constitutie van de Republiek der Verenigde Staten van Indonesië*, 10.

127 *Ontwerp der Constitutie van de Republiek der Verenigde Staten van Indonesië*, 13.

128 *Penetapan Kementerian Agama RI*, no. 1 tahun 1950, d.d. Jakarta, 16/9/1950, Arch. MK, inv. nr. IX/2. De eenheidsstaat Indonesië (*Negara Kesatuan Republik Indonesia*) werd door Sukarno te Jakarta uitgeroepen op 15 augustus 1950, Anak Agung, *Negara Indonesia Timur*, 771; Pantouw, "Perjuangan", 7.

129 Kementerian Agama R.I. aan ?, d.d. Yogyakarta, 3/4/1950, Arch. MK, inv. nr. IX/2; Kementerian Agama R.I. aan Geredja Masehi Indjili di Halmahera (Chr. Evang. Kerk te Halmahera), d.d. Jakarta, 6/10/1950, Arch. MK, inv. nr. IX/2; Kementerian Agama R.I. aan Menteri Dalam Negeri R.I., d.d. Jakarta, 6/10/1950, Arch. MK, inv. nr. IX/2.

sen. Indien “Makassar” vergeleken wordt met “Yogya”, dus de staatsvorming van de NIT in 1948 en 1949 met die van de RI in 1945, dan blijkt dat in “Yogya” ook aandacht voor de gewetens- en godsdienstvrijheid van minderheden bestond — al was men daar aan de kant van kerk en zending, waar die vrijheid in de eerste plaats gezien werd in termen van ongehinderde expansie van het christendom, op dat moment allerminst gerust op¹³⁰. Doch, zoals al in 1950 duidelijk werd, niet de oplossing van “Makassar”, wel die van “Yogya” kon uiteindelijk rekenen op een brede consensus onder de bevolking en dat gold niet alleen de islam.

De islam was in Makassar in 1949 de verliezende partij. De Statuten en congresbesluiten van het *Kongres Al-Islam Indonesia Timur* waren in de ontwerp-grondwet niet terug te vinden, of het moest zijn in hoofdstuk V, waar het bestaan van twee soorten rechtspraak werd erkend: rechtspraak in naam van de staat, en door de staat erkende rechtspraak, zoals *adat*-rechtspraak, godsdienstige rechtspraak en rechtspraak door Zelfbesturen, waarvoor nadere regels zouden worden opgesteld.¹³¹

De gedachte zou zich gemakkelijk kunnen opdringen dat de debatten over de godsdienstparagraaf beheerst werden door twee politieke modellen, die beide hun oorsprong vonden in theocratisch gedachtegoed: een islamitisch model tegenover een calvinistisch model, waar de regering, gesteund door een parlementaire meerderheid, dan haar eigen model tegenover stelde – ware het niet dat het van islamzijde gepresenteerde model maar met moeite “theocratisch” genoemd kon worden, al was het ook niet geheel seculair. Dat de nog in belangrijke mate door Nederlanders gedomineerde protestantse christenheid van Oost-Indonesië, althans dat deel waarvan de Raad van Kerken de spreekbuis was, één front vormde met de regering, kwam niet doordat men de liberale, seculaire staatsopvatting op het hart droeg; integendeel, men steunde het uit tactische overwegingen: het ideaal van een theocratie naar calvinistisch model – wat men daar ook onder verstond – was in Oost-Indonesië niet realiseerbaar, terwijl men meende dat in zee gaan met de oplossing van “Yogya” grote risico’s van een islamitisch-theocratisch staatsbestel inhield¹³².

Niettegenstaande het feit dat onder de vooroorlogse Indonesische christenheid al nationalistische bewegingen (*Sarekat Ambon*, *Persatuan Minahasa*) en dito politieke partijen (*Perserikatan Kaum Kristen* en *Partai Kaum Masehi Indonesia*) bestaan hadden¹³³, was het voornaamste dat men in Makassar in 1949 heeft weten te bereiken, op langere termijn gezien, het leveren van (weer) een bevestiging van het gangbare beeld van het christendom als “agama Belanda”, “Nederlandse godsdienst”, die voor zijn voortbestaan afhankelijk was van een op westerse leest geschoeid staatsbestel. Doch dat bestel was op zijn best niet meer dan een voor enkele politici in Makassar en een deel van de Oostindonesische bevolking aanvaardbare noodoplossing in een politiek onoverzichtelijke situatie. Dit bleek onmiddellijk op Bali, waar kerk en zending tegemoet getreden werden met de constitutionele wapens die zij zelf (mede) hadden gesmeed¹³⁴.

130 Hoekendijk, *Zending in Indonesië*, 56.

131 Anak Agung, *Negara Indonesia Timur*, 584.

132 Er bestond blijkens de correspondentie der betrokkenen geen consensus over de precieze betekenis van de term “theocratie”. Tijdens de oprichtingsvergadering van de Raad van Kerken van oostelijk Indonesië (maart 1947) was door M. Sondakh een rede aan deze materie gewijd, waarbij hij krachtig pleitte voor de vorming van een rechtsstaat (i.t.t. een “machtsstaat”, i.e. een islamitische theocratie) met dezelfde argumenten als naar voren gebracht door de regering, de GPI/GPM, Verkuyll en Mulia, cf. Holtrop, *Perintis*, 66-67.

133 Pluvier, *Overzicht*, 78; R. Chauvel, *Nationalists, Soldiers and Separatists*, (Leiden: KITLV, 1990) hdfst. iv.

134 Eind 1950 werden Swellengrebel en Gramberg gedwongen Bali te verlaten wegens hun al te openlijke steun aan het Nieuw-Guinea-beleid van de Ned. regering, Richters aan Comm. voor Wederopbouw, d.d. Baarn, 9/11/1950, Arch. GK Utrecht, Doos 6, Ingekomen stukken 1950, RA Utrecht.